

**Շուշին թուրք-ադրբեջանական բռնապետական քաղաքականության
կիզակետում (1918-1920 թթ.) և ՇՈՒՇԻԻ 1920թ. մարտյան ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ**

*Հավելտ Գևորգյան, Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի
հասարակագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր, պ.գ.դ.*

1918 թ. հունիսի 4-ին, երբ Անդրկովկասյան Սեյմի ու Կոմիսարիատի լուծարմամբ կնքվեց Բաթումիի հաշտության պայմանագիրը, Հարավային Կովկասում ձևավորվում են երեք անկախ հանրապետություններ՝ Հայաստան, Վրաստան և Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետություն, որը Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի և Ջենալ-Ջահիդ բեյի գլխավորած թուրքական զորքերի կողմից 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքու քաղաքը գրավելուց հետո, կոչվեց Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետություն:

Բաթումիի պայմանագրով Հարավային Կովկասում ձևավորված երեք հանրապետություններն ի սկզբանե ունեին որոշակի հակասություններ, որոնք վերածվում են բացահայտ թշնամական գործողությունների, անգամ պատերազմի:

Հարկ է նշել, որ հայ և հարավկովկասյան թուրքերի, իսկ Բաթումիի պայմանագրից հետո Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների փոխհարաբերություններում վիճելի տարածքների հարցում առավել դժվարն ու անլուծելին Արցախի, Ջանգեզուրի ու Շարուր-Նախիջևանի խնդիրն էր, որոնց նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունները, հատկապես ռուսական զորքերի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը պարպելուց հետո, ավելի ուժգնությամբ էին շարունակում դրսևորել իրենց զավթողական ձգտումները:

Հայաստանը թեպետ հռչակել էր իր անկախությունը, սակայն տնտեսական և ռազմա-քաղաքական առունով դեռևս չափազանց թույլ էր և բոլորովին ի գորու չէր որևէ լուրջ քայլեր ձեռնարկել՝ պետականությունը հզորացնելու ու վիճելի տարածքների հարցը հոգուտ հանրապետությանը լուծելու ուղղությամբ:

Իրենց որդեգրած ծրագրերի իրագործման գործում նախաձեռնությունն ու հնարավորությունն այդ ժամանակահատվածում թուրքական կողմին էր: Պատերազմը շարունակվում էր, և թուրքական զորքերը լավագույնս օգտվելով ռուսական զորքերի զանգվածային հետանալու պատճառով ռազմաճակատի մերկացումից՝ առանց մեծ ջանքեր գործադրելու, Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի գլխավորությամբ 1918 թ. մայիսի կեսերին մուտք են գործում Հարավային Կովկաս¹:

Ռիչարդ Հովհաննիսյանի բնութագրմամբ՝ «Այնժամ Ադրբեջանի Հանրապետությունը մոտակա Ելիզավետպոլ (Գյանջա) ընտրեց որպես իր ժամանակավոր մայրաքաղաք և դիմեց թուրքական օգնությանը, որպեսզի իր գերիշխանությունը հաստատի Բաքվի նահանգում և Ելիզավետպոլի նահանգի մնացած մասում՝ Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում»²:

Հարավային Կովկաս թուրքական զորքերի մուտք գործելուց հետո, թուրք իշխանությունների հանձնարարությամբ Նուրի փաշան Գանձակում կազմակերպում է իսլամական բանակը, որը պիտի սատար կանգներ նորհռչակ Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետությանը բռնազավթելու հայկական նահանգները, այդ թվում նաև Ջանգեզուրն ու Արցախը³:

Հաստատվելով Գանձակում՝ Նուրի փաշան վերջնագիր է ներկայացնում արցախահայության 1-ին համագումարի մասնակից պատգամավորների կողմից 1918 թ. հուլիսի 22-ին ընտրված Արցախի ղեկավար մարմնին՝ Արցախի կառավարությանը (Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն) և պահանջում ընդունել Ադրբեջանի գերիխանությունը:

Արցախի 1-ին համագումարի մասնակից պատգամավորները քննարկելով Նուրի փաշայի կողմից իրենց առաջադրած Ադրբեջանի գերիշխանությունն ընդունելու առաջարկությունը՝ Ռիչարդ Հովհաննիսյանի ամփոփ բնութագրմամբ՝ «1918 թ. օգոստոսի սկզբներին արցախահայությունը իր գումարած առաջին համագումարում մերժում է ընդունել իրեն ներկայացրած Նուրի փաշայի վերջնագիրն ու հետ է վերադարձնում նրա պատվիրակներին»⁴:

¹ Յուսաբեր, 1918, թիւ 235:

² Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 88:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 88:

Նույն տարվա սեպտեմբերի 12-ին Արցախի ժողովրդական կառավարությունը ստանում է Ջամալի Ջահիդ փաշայի ստորագրությամբ վավերացրած հետևյալ վերջնագիրը.

«Ա. Ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը
Բ. Յանձնել ժողովրդի մօտ գտնուող ռազմամթերքը
գ. Բանալ Ասկերան-Շուշի խճուղին...»⁵:

Ստեղծված իրավիճակում Արցախի կառավարությունը պիտի անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկեր դիմակայելու իր անվտանգությանը սպառնացող մարտահրավերներին: Այդ նպատակով արցախահայությունը 1918 թ, սեպտեմբերի 6-ին Շուշիում հրավիրում է երկրորդ համագումարը, որը ի թիվս քննարկվող մի շարք հրատապ հարցերի, պիտի իր վերաբերմունքն ու գնահատականը հայտներ Արցախի ժողովրդական կառավարության գործունեության վերաբերյալ:

Համագումարի որոշմամբ Արցախի ժողովրդական կառավարությունը հետայսու կոչվելու էր Արցախի Հայոց ժողովրդական (Ազգային) խորհուրդ, որը բաղկացած էր 10 անդամներից:

Խորհուրդ որոշմամբ՝ իր անդամների կեսը մեկնելու էին գյուղերը, իսկ մյուս կեսը պիտի մնար քաղաքում⁶: Եղիշե Իշխանյանի հավաստմամբ՝ երկրորդ համագումարի պատգամավորները երեք-չորս օր քննարկում են վերջնագիրը և որոշում են, որ «Ղարաբաղի հայությունը չի կարող ձանաչել Ադրբեջանի գերիշխանությունը եւ որ Ղարաբաղի հարցը Բաթումի խորհրդատուների որոշումով պէտք է լուծում ստանայ Պոլսի խորհրդատուով, մինչեւ այդ՝ Ղարաբաղը պէտք է մնայ ինքնուրույն»⁷:

Թուրք հրամանատարության ու Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից Արցախին ներկայացրած վերջնագրերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունն աներկբա մատնանշում է, որ արցախահայության հրավիրած համագումարների մասնակից պատգամավորները իրենց ներկայացրած վերջնագրին մերժողական կամ խուսափողական պատասխան տալու համար, որպես կանոն, վկայակոչում են Պոլսում կայանալիք խորհրդատուները, որը կոչված է որոշելու վիճելի տարածքների, այդ թվում նաև Արցախի կարգավիճակի, պատկանելիության հարցը: Անտարակույս, Արցախի կողմից համանման մարտավարությամբ առաջնորդվելը պայմանավորված է ինչպես իր ներքին կյանքում տիրող իրավիճակի, այնպես էլ Հայաստանում տիրող կացության թելադրանքով:

Թուրքերի կողմից Արցախին տիրելու նկրտումներն ավելի գործնական բնույթ են կրում հատկապես Բաքվի անկումից հետո: Թուրքական զինուժը սեպտեմբերի 14-ին գրավում է Բաքուն ու սրի քաշելով հայ բնակչությանը՝ իր ուշադրությունն առավելագույնս կենտրոնացնելով Ջանգեզուրի ու Արցախի վրա՝ ծրագրում է իր առաջադրած վերջնագիրը չընդունելու դեպքում, գեներ ուժով լուծել խնդիրը:

1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին Արցախի կառավարությունը ստանում է Նուրի փաշայի երեք՝ թուրքերեն, ֆրանսերեն եւ հայերեն լեզուներով գրված վերջնագիրը, որի միջոցով թուրք հրամանատարությունը հերթական անգամ առաջարկում է ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը և արգելք չհանդիսանալ գորքի Շուշի մուտք գործելուն, միաժամանակ սպառնալով, որ հակառակ պարագայում արցախահայության հետ կվարվեն այնպես, ինչպես վարվել են Սասունի և Ջեյթունի հետ⁸:

Այդ նույն օրերին շարունակվում էր Արցախի 3-րդ համագումարի աշխատանքները: Համագումարի երկրորդ օրը շրջաններից հաղորդագրություններ են հասնում, որոնք հայտնում են Վարանդայի և Խաչենի ուղղությամբ դեպի Արցախ թուրքական զորքերի առաջխաղացման մասին: Նուրի փաշան կանխատեսելով, որ Արցախը դարձյալ կարող է մերժել իր կողմից առաջադրած վերջնագիրը, հրամայում է, որ Ադդամում վաղօրոք կենտրոնացած Ջամիլ-Ջավիդ բեյի զլխավորած դիվիզիան ներխուժեր Արցախ:

Կարելի է ասել, որ Ասկերանի անկումից հետո թուրքերի համար բացվում է դեպի Շուշի տանող ուղին:

Հարց է ծագում, ինչպիսի՞ ռազմական կարողություններ ու ինքնապաշտպանական ուժեր ունեն Շուշին, և արդյո՞ք հայ բնակչությունը մարտական ու բարոյա-հոգեբանական պատրաստվածությամբ ի գործ էր կազմակերպել քաղաքի ինքնապաշտպանությունը և խոչընդոտեր թուրքական զորամասի մուտքը Շուշի: Վստահաբար կարելի է պնդել, որ եթե ազերը փորձեին միայն իրենց ռազմական ուժերով ներխուժել Շուշի, ապա քաղաքի հայ բնակչությունը, չնայած ունեցած գեներ ու զինամթերքի սահմանափակությանը, այնուամենայնիվ, կարող էր դիմել ինքնապաշտպանության ու խոչընդոտել թուրքերի մուտքը քա-

⁵ «Յուսաբեր», 1918, թիւ 240:

⁶ Տե՛ս «Աշակ, 1919, 27 փետրվարի:

⁷ «Հայրենիք» ամսագիր, 1933, թիւ 11, էջ 89:

⁸ Տե՛ս Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 337:

դաք: Բայց իրավիճակը կտրուկ փոխվում է, երբ ասպարեզում է հայտնվում գրահատելսնիկայով զինված Ջամիլ Ջահիդ բեյի կանոնավոր զորամասը:

Պիտի ասել, որ Շուշին առանձնահատուկ նշանակություն ուներ ոչ միայն հայության համար, այլև թուրք հրամանատարության հետապնդած ծրագրերում:

Գերասիմ Բալայանի և Ջախար Յոլյանի խմբագրած «Ղարաբաղի դեպքերի վերաբերյալ սկսած հունիս ամսից 1918 մթ. մինչև մայիս ամսի 26-ը 1920 թ.» խորագիրը կրող զեկուցագրի ուշագրավ բնութագրմամբ՝ «Շուշին հանդիսանում էր միակ կուլտուր-կրթական կենտրոնը թէ՛ Ղարաբաղի և թէ՛ Ջանգեզուրի հայութեան համար իր միջնակարգ դպրոցներով, գրադարաններով և հասարակական և այլ կազմակերպություններով, ուր մօտ 100 տարւայ ընթացքում շատ սերունդներ էին կրթել: Շուշին միակ շաղկապն էր 300.000 հայ բնակչության, և ներկայումս երբ չկայ այդ քաղաքը, չկայ ուրեմն նաև կրթական կենտրոն ահագին թուով բնակչության համար, չկայ մարմնի սիրտը, չկայ Ղարաբաղին և Ջանգեզուրին մտաւոր կենսի մատակարարողը»⁹:

Թուրքական կողմն, անշուշտ, չէր կարող չհիմանալ Արցախի և Ջանգեզուրի հայության կյանքում Շուշիի ունեցած անգնահատելի ու վճռորոշ դերն ու նշանակությունը և այդ պատճառով, Կովկասում հաստատվելու առաջին իսկ օրից, իր գլխավոր ուշադրությունը բևեռում է, նախ և առաջ, տիրելու Շուշի քաղաքը:

Պատրաստվելով ներխուժել Շուշի քաղաքի մահմեդական մասի պարետ Հասան-Բասրի բեյը Ջամիլ-Ջայիդ բեյի հրամանով պարիսպների հարևանությամբ կենտրոնացնում է զգալի քանակությամբ մարտական ուժեր և հրահանգում է հայկական քաղաքամասին հավաքել ու հանձնել իր մոտ գտնվող զենքը:

Այս իրավիճակում իր բարձրության վրա է գնվում Ազգային խորհուրդը: Վաղօրոք տեղեկանալով թուրք հրամանատարության մտադրության մասին և շատ լավ հասկանալով, որ դրանով թուրքական կողմը ձգտում է զինաթափել ու հեշտությամբ բռնազավթել Շուշին՝ Ազգային խորհուրդը գաղտնի հրահանգում է բնակչությանը թաքցնել զենքը, իսկ թուրք պարետին հանձնել միայն հնացած «բերդան» հրացանները:

Կատարելով Ազգային խորհրդի հրահանգը՝ հայկական քաղաքամասի հայերը հավաքում են «բերդան» հրացանները և այն պահին, երբ ուզում են բարձել սայլերը, հանկարծ վրա են հասնում մի խումբ երիտասարդներ, գողանում են ամբողջ զենքն ու արագորեն անհետանում¹⁰:

«Այդ դեպքին տեղեկանալուց հետո, -գրում է Արցախի կառավարության ռազմական մասի վարիչ Հարություն Թումյանը, -թուրքերը այլևս անօգուտ համարեցին զենք պահանջել քաղաքի հայերից: Նրանք բավականացան հայտարարելով, որ զենք պահողները խստիվ կպատժվեն»¹¹:

Սեպտեմբերի 25-ին Ջամիլ-Ջավիդ բեյի գլխավորած 6000 զինվորներից բաղկացած Գալիպոլյան դիվիզիան, իր կազմում ունենալով նաև 3 գրահապատ ինքնաշարժ, 66 գնդացի ու 9 դաշտային թնդանոթ, ճանապարհին ռմբակոծելով ու զինաթափելով հայկական գյուղերը՝ ներխուժում է Շուշի¹²:

Առանց դիմադրության գրավելով Արցախի մայրաքաղաք Շուշին՝ Ազգային խորհրդի մի քանի անդամների ու մտավորականների ձերբակալելուց հետո Ջամիլ Ջահիդ բեյը ձգտում է նույնպիսի հաջողությամբ և առանց ավելորդ ջանք ու եռանդ գործադրելու՝ գրավել նաև Արցախն ամբողջությամբ, բայց գավառը, ինչպես աներկբա ցույց տվեց ժամանակը, բնավ տրամադրված չէր որևէ դեպքում, առանց դիմադրության հանձնվել թուրք-ազերի զորամասերին ու հոժարակամ ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը:

Ավելին՝ Արցախի բնակավայրերը ներխուժած թուրք-ազերի ռազմական ուժերի դեմ մղած մի շարք կռիվներում արցախայության ինքնապաշտպանական ուժերը տոնում են անժխտելի հաղթանակներ ու խափանում գավառը բռնազավթելու թշնամու բազմիցս կրկնվող ձեռնարկումները:

Հարկ է ընդգծել, որ այդ ժամանակահատվածում, բացի Շուշի քաղաքից, գավառը թուրք-ազերի համար մնում է բացարձակապես անձեռնմխելի¹³:

Արցախն ու Ջանգեզուրը բռնազավթելու նորահռչակ Ադրբեջանի իշխանությունների նկրտումներն նախկին սցենարով դրսևորվում են նաև առաջին աշխարհամարտից հետո, երբ Հարավային Կովկասում հաստատվում են հաղթող՝ Անտանտայի տերությունները, որոնց շարքում առավել ազդեցիկն ու գերիշխողը Անգլիայի դիվանագիտական ու ռազմական ներկայացուցչությունն էր, որն ի սկզբանե որդեգրել էր, կարելի է ասել, հակահայ, ադրբեջանամետ քաղաքականություն:

⁹ ՀՀԴ ԿԱ, (Հ.Յ. Ղառնակցության Բուստոնի Կենտրոնական Արխիվ, թծ (թղթածրար), 1649, գ. 1, էջ 5:

¹⁰ Տե՛ս Թումյան Հ., նույն աշխ., էջ 170:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Տե՛ս ՀՀԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, էջ 5:

¹³ Տե՛ս Համլետ Գեղորգյան, ՀՀ կառավարության մարտավարությունը Սյունիքում նեւ Արցախում 1918-1920 թթ., երևան, 2018, մէջ 510-631:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Արցախում և Ջանգեզուրում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունն աներկբա հավաստում է, որ Ադրբեջանի իշխանությունների ու անգլիական կողմի համար գաղտնիք լինել էր կարող Ջանգեզուրն ու Արցախը խաղաղ ճանապարհով Ադրբեջանին ենթարկելու իրողությունը: Անցյալի փորձը, Ջանգեզուրի և Արցախի հայության անկտորում կամքն ու մարտական ոգին միանշանակ հավաստում են, որ հարցը կարելի էր լուծել միմիայն գենքով:

Այս կապակցությամբ արտահայտելով Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունը՝ Ադրբեջանի գինված ուժերի շտաբի պետ, ցարական բանակի գեներալ-լեյտենանտ Սուլկևիչը խոսքով Բեկ-Սուլթանովին հասցեագրած հրահանգում գրում է. «Գլխից հանել ու դեն շարտել Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծման վերաբերյալ հասկացողությունը»¹⁴:

Ավելին՝ հստակ ներկայացնելով Արցախի խնդիրը բացառապես գենքի ուժով լուծելու Ադրբեջանի պաշտոնական դիրքորոշումը՝ Սուլկևիչը միաժամանակ խորհուրդ է տալիս «...աբդուլհամիդյան հեծելազնիների օրինակով, քրդերից կազմակերպել գինված ջոկատներ և դրանք ամենուրեք օգտագործել հայերի դեմ»¹⁵:

Ստանալով կառավարության հանձնարարությունն ու ֆինանսական անհրաժեշտ միջոցները՝ խոսքով Բեկ Սուլթանովը թուրք սպաների աջակցությամբ կազմակերպում է քրդական հատուկ գինված հեծել խմբեր, որոնք կոչվում էին ջանբեզարներ (կյանքից հոգնած, հուսահատված) և դրանք կենտրոնացնում է Շուշիում ու Արցախի սահմանամերձ շրջաններում (Աղդամ, Ջևանշիր, Ջեբրայիլ): Ուշագրավ է, որ քրդական հեծելախմբերի հրամանատարությունը խոսքով Բեկ-Սուլթանովը վստահում է իր եղբայրներին՝ Սուլթանբեկին և Իսկանդերբեկին¹⁶:

Սպառելով արցախահայությանը Ադրբեջանի գերիշխանությունը հոժարական ընդունելու ձեռնարկած բոլոր փորձերը՝ խոսքով Բեկ-Սուլթանովը 1919 թ. մայիս-հունիս ամիսներին դիմում է գենքի:

Աթախ գնահատելով ու համակողմանիորեն հաշվարկելով Արցախի համար Շուշիի ունեցած ռազմավարական դերն ու նշանակությունը՝ Սուլթանովը վճռում է, նախ և առաջ լուծել քաղաքը լիովին տիրելու խնդիրը: Նրա նախաձեռնությամբ Ադրբեջանի բանակի մի քանի կանոնավոր զորամասեր, ինչպես նաև իր եղբոր՝ Սուլթան-Բեկ Սուլթանովի գլխավորած քրդական ու մահմեդական հրոսակախմբերը մայիսի 3-ին կենտրոնանում են Շուշիի շրջակայքում և փակում են դեպի քաղաքը ձգվող ուղիները: Միաժամանակ, ադրբեջանական կանոնավոր զորախմբերը գրավում են հայկական թաղամասի կարևորագույն դիրքերն ու հրամանատարական բարձունքները՝ դրանով քաղաքամասը կտրում դրսի աշխարհից:

Սուլթանովի տենդագին պատրաստությունները, ինչ-խոսք, չէին կարող աննկատ մնալ, հայկական կողմը նույնպես որոշակի քայլեր է ձեռնարկում դիմակայելու ադրբեջանական հարձակումները:

Հովակ Ստեփանյանի հրազեկմամբ՝ Ջինվորական շտաբի հանձնարարությամբ իրենց հաջողվել էր մի քանի տասնյակ գինվորներ մտցնել Շուշի, որոնց ամենաընտիր 60 գինվորների Ազգային խորհրդի կարգադրությամբ տեղաբաշխում են քաղաքի ամենակարևոր ու իշխող դիրքում՝ զորանոցում: Ղարձյալ իր սև գործն է կատարում գեներալ Շատելվորդը: Հենց նրա գործուն աջակցությամբ ու հրահանգով հունիսի 4-ին Շուշիում գտնվող անգլիական առաքելության գինվորները հայերից խաբեությամբ բռնագրավում են քաղաքին տիրապետող ամենալավ դիրքը՝ զորանոցն ու այն հանձնում թուրք գինվորների տնօրինությանը, ապա թմբուկների և գուռնայի նվագակցությամբ թուրքական թաղից թուրք ասկարներին բերում ու տեղաբաշխում են Շուշիի հինավուրց բերդի հայկական զորանոցում, ապա նաև գրավում քաղաքի հայկական մասը»¹⁷:

«Շուշիի մեջ, նշում է Լեոն, - սկսվեց վերջին ժամանակները սովորական դարձած երեույթը՝ հրացանած-գությունը թուրք եւ հայ թաղերի միջեւ: Հայերը շտապեցին մտնել իրենց դիրքերի մեջ պաշտպանվելու համար: Բայց եկան անգլո-հնդիկ զորքերը, հանեցին հայերին դիրքերից եւ տարան նրանց քաղաքից դուրս: Հայերն, այսպիսով՝ մնացին անպաշտպան թուրքերի կամայականությանը մատնված»¹⁸:

Խոսքով-Բեկ Սուլթանովը Շուշին լիովին տիրելու նպատակով ավելացնում է քաղաքում գտնվող թուրք գինվորների քանակը և խիստ հսկողություն սահմանում գավառից դեպի Շուշի ձգվող ուղիների վրա: Բա-

¹⁴ Սևյան Վ., Շուշի, Երևան, 1991, էջ 74:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74-75:

¹⁷ Տե՛ս ՀՀԿԿ, ք. 1649, գ. 3, էջ 2:

¹⁸ Լեոն, Անցյալից, 2009, էջ 390

ցի այդ ամենից, հենց Սուլթանովի նախաձեռնությամբ քաղաքում տեղաբաշխված անգլիական առաքելության հնդիկ զինվորների թիվը հասցնում են 300-ի, որոնցից մեծ մասը մուսուլմաններ են¹⁹:

Սուլթանովի ձեռնարկած պատրաստությունները պարզորոշ հուշում էին, որ Շուշիի հայ բնակչությանը սպասում է մի նոր, նախորդների համեմատությամբ, առավել դժվարին մարտահրավերներ:

Հայկական զինուժի զգալի մասը թեպետ անգլիացիների գործուն մասնակցությամբ դուրս էր բերվել Շուշից, բայց քաղաքում մնում է ոչ մեծ քանակությամբ մարտական ուժեր, որոնք պատրաստ էին մինչև վերջին փամփուշտը դիմակայել հակառակորդի հարձակումներին:

Պետք է նկատել, որ հայ մարտական ուժերի ամենախոցելի տեղը ռազմամթերքի պակասությունն էր, նրանք կռվում էին ունենալով խիստ սահմանափակ քանակությամբ ռազմամթերք:

Սուլթանովը, վաղօրոք ստանալով Շուշիում անգլիական զինվորական ներկայացուցիչ մայոր Մոնկ-Մեզոնի համաձայնությունը, հունիսի 4-ին հրամայում է թուրքական քաղաքամասից կրակ տեղալ հայկական քաղաքամասի վրա, ապա գրոհի է նետում քաղաքում գտնվող ադրբեջանական զորամասն ու նրան աջակցող Հաջի Սամուրի քրդական հեծելազունըն ու թուրք քոչվորների հրոսակախմբերը:

Ե. Իշխանյանի վկայությամբ՝ «Մեր փամփուշտի պաշարը իւրաքանչիւր հրացանակիրի համար փամփուշտակալների մէջ եղածն էր՝ 150-200 հատ: Մեր մարտիկներին խստիւ արգելւած էր աննպատակ հրացան արձակելը, և թուրքերի կրակած 1500-2000 փամփուշտին պատասխանում էին մէկ ու անվրէպ գնդակով: Մեր զուսպ լինելը աւելի էր գազազեցնում թուրքերին, որոնք աւելի և աւելի էին ուժեղացնում կրակը: Մեր մտտաւոր հաշուով այն օրը. յունիսի 4-ին, թուրքերը երկու հարիւր հազարից աւելի փամփուշտ էին պարպել, շփոթ առաջ բերելու նպատակով, բայց իզուր»²⁰:

Այդ օրը Շուշիում ընթացող կռվում ունենալով սահմանափակ քանակությամբ ռազմամթերք ու թվապահով զգալիորեն զիջելով հակառակորդին՝ արցախցի քաջակորով մարտիկները մարտում դրսևորած իրենց անբասիր վարպետության ու մարտական հզոր անկտորում ոգով, հերթական անգամ ապացուցում են, որ հաղթանակներ նվաճելու գլխավոր պայմանը բոլորովին էլ թվաքանակն ու զինվածության գերակշռությունը չէ:

Ռմբակոծության հետևանքով հայկական քաղաքամասի բնակչության մեջ թեպետ ծայր է առնում խուճապը, սակայն հայկական մարտական ուժերը համապատասխան դիրքեր են գրավում և դիպուկ համազարկերով պատասխանելով թուրքերի կրակահերթերին ու հարձակումներին՝ անկասելի գրոհ են ձեռնարկում ու դիրքերից դուրս մղում թուրք ասկարներին, որոնք, լքելով մարտադաշտը՝ դիմում են փախուստի:

Որպես ռազմավար՝ հայ մարտիկները հակառակորդից առգրավել են երկու գնդացի, հրացաններ, ատրճանակներ և զինամթերք: Հայկական կողմը ունեցել է ութ վիրավոր, որոնցից մահացել են երկուսը, իսկ կռվի ժամանակ զոհվել է հարյուրակի լեգենդար հրամանատար, Գեորգյան խաչ շքանշանի լրիվ ասպետ մայոր Բագրատը, որն անձամբ է առաջնորդել հարյուրակի գրոհն ու առաջինն է ներխուժել թուրք զինվորների հենակետը²¹:

Դժվար է ասել, թե հետագայում ինչպիսի ուղղվածությամբ պիտի զարգանային Շուշիում տեղի ունեցող կռիվները, եթե չմիջամտեին ծավալվող դեպքերին ակնդետ հետևող անգլիական առաքելության զինվորները:

Հարություն Թումյանի վկայությամբ՝ «Կռվի տաք ժամանակ, երբ սկսել էր ուժեղանալ խուճապը թուրքական դիրքերում, հնդկական զինվորների շղթան արագ երթով մոտենալով հայկական պաշտպանական կետերին թիկունքից, հայ մարտիկներին ստիպեցին հեռանալ դիրքերից: Հայերի ամբողջ պաշտպանական գիծը գրավվեց անգլիական զինված ուժերի կողմից»²²:

Գ. Բալայանի և Զ. Յոյանի կազմած գեկուցագրում այդ դեպքի մասին նույնպես նշվում է. «Յունիսի 4-ին 1919 թ. Ադրբեջանը ուժեղ զինուորական ցույց է կազմակերպում և անգլիացիների միջոցով գրաւում է հայկական մասում գտնուող գօրանոցը: Անգլիացիների միջոցով հեռացնում են դիրքերում գտնւած հայ մարտիկներին և քաղաքի պաշտպանութիւնը վերցնում իբրև իրենց ձեռքը»²³:

Ահա այդ իրողությամբ կարելի բացատրել « Բրիտանական առաքելության ճնշմամբ հրացանածգությունը դադարեցվում է հունիսի 5-ին, ժամը 16-ին» «մարդասիրական» եղելությունը:

¹⁹ Տե՛ս Թումյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 223:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

²² Թումյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 223:

²³ ԶՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, էջ 11:

Թուրքերը, օգտվելով անգլիացի զինվորների օգնությունից, վերականգնում են մարտաշարքերն ու ավելի սաստկացնում հայկական քաղաքամասի վրա տեղացող կրակն ու ռմբակոծությունը, իսկ հայկական ուժերը հայտնվում են ծանրագույն իրավիճակում:

Աբրամ Կիսիբեկյանի մեկնաբանմամբ՝ հայտնվելով ծանրագույն կացությունում, Շուշիի հայերը քաղաքի ռմբակոծությունը դադարեցնելու խնդրանքով ճարահատյալ դիմում են անգլիացիներին, որոնք, ի գարնանս դիմողների, պատասխանում են. «Ադրբեջանի կառավարությունը պահանջում է, որ Դաշնակցության ականավոր գործիչներ Եղիշե Իշխանյանը, Հարություն Թունյանը և Աստածատուր Ավետիսյանը հեռանան Դարաբադից, որից հետո կդադարի քաղաքի ռմբակոծումը, իսկ մենք նրանց ապահով թիֆլիս կհասցնենք: Ուրիշ ելք չկար. նրանք ներկայացան ու անգլիական փակ ավտոյով անգլիացիների հսկողությամբ քաղաքից դուրս տարան այդ երեք անձնավորությունը: Մի ժամից հետո ռմբակոծությունը դադարեց»²⁴:

Ռմբակոծությունը, ճիշտ է, դադարում է Շուշիում, բայց գավառի շրջաններում դեպքերը զարգանում են միանգամայն հակառակ ուղղվածությամբ:

Քանի որ Արցախին զինական ու ֆինանսական օգնություն ցույց տալու գործում Հայաստանի Հանրապետության հնարավորությունները խիստ սահմանափակ էին, ուստի Հայաստանի կառավարությունը ի սկզբանե քայլեր է ձեռնարկում զուտ դիվանագիտական ճանապարհով աջակցել Արցախին, և այդ նկատառումով ՀՀ վարչապետներ Հով. Քաջազնունին ու Ալ. Խատիսյանը, ինչպես նաև արտաքին գործերի նախարարները բազմիցս դիմել են հաղթող Անտանտայի տերություններին՝ հայցելով նրանց միջամտությունն ու օգնությունը:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարը Փարիզի Խաղաղության կոնֆերանսում ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի միջոցով Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարին հասցեագրած դիմումում ներկայացնելով Ադրբեջանի իշխանությունների գործադրած բռնարարքների հետևանքով Արցախում տիրող աղետալի կացությունը՝ նշում է. «Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով գործելու լրիվ իրավունքի ազատությունից, իր բոլոր ջանքերը թափեց, որպեսզի զինվորական ձևով գրավի այն բոլոր շրջանները, որտեղ հայերը բնակչության հսկայական մեծամասնություն են կազմում:

Անցյալ հունվար ամսից ի վեր ադրբեջանական բանակը կրկնակի հարձակում գործեց Հայկական Դարաբադի դեմ, որի ժողովուրդը միաձայն որոշել էր իր ընդհանուր ժողովում միանալ մայր-հայրենիքին՝ Հայաստանին:

Որպեսզի հայ լեռնականների դիմադրությունը ընկճի՝ ադրբեջանական կառավարությունը, որ իր գործերով արդեն գրավել էր ռազմագիտական գլխավոր կետերը, իսկական դարձնում կազմակերպեց:

1919 թ. հունիս ամսի առաջին շաբաթում չորս գյուղեր սոսկալի կորուստներ կրեցին: Հայ կանայք ու աղջիկներ բռնաբարվեցին: Անզեն ժողովուրդը սրի անցկացվեց: Այդ անկարգությունների ընթացքում 580 մարդ սպանվեց...»²⁵:

Այդ օրերին Արցախում կատարված դեպքերի մասին, ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Գանձասար գյուղի բնակիչ Աթանես Ղահրամանյանի վկայությունում: Աթանես Ղահրամանյանը Խաչենից է անցել է կռիվների շրջան ու այնտեղ ականատես է եղել ազերի կանոնավոր գործերի ու նրանց համագործակցող քրդական հրոսակախմբերի կողմից հայկական գյուղերում իրականացրած անմարդկային գործողություններին: Նա, հունիս 17-ին հասնում է Թիֆլիս ու իր տեսածն է պատմում՝ Կրաստանում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչության տեղեկատու բյուրոյին²⁶:

Ըստ Ա. Ղահրամանյանի վկայության՝ հունիսի 4-ին, երբ ադրբեջանական զինուժը ռազմական գործողություններ է սկսում Շուշի քաղաքում, քրդական հեծյալ հրոսակախմբերը Սուլթանբեկ Սուլթանովի գլխավորությամբ կազմ ու պատրաստ սպասել է Խանքենդի մերձակայքում, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում օգնության շտապեր քաղաքում գործող Խոսրով Բեկ-Սուլթանովի առաջնորդած զորախմբին, եթե հայերը դուրս քշեին նրան Շուշից: Անզամ չսպասելով Շուշիում Խոսրով Բեկ-Սուլթանովի առաքելության ավարտին, Սուլթանբեկի գլխավորած քրդական հրոսակախմբերն անսպասելիորեն հարձակվում են Դայբալլու գյուղի վրա ու սրի քաշում հայ բնակչությանը: Կոտորածից հրաշքով փրկվում են ընդամենը 18 կին ու երեխա: Դայբալլու գյուղի կոտորածի լուրն առնելուն պես Կրկժան, Եսիլույ, Ջամիշլու, Խլիշբախ և

²⁴ Աբրամ Կիսիբեկյան, նշվ. աշխ., էջ 357:

²⁵ Նախիջևան-Շարուր 1918-1921 թթ., էջ 190:

²⁶ Տե՛ս ԴՅԴ ԿԼ, քծ. 8/8, գ. 19, էջ. 1:

խանաքաղ գյուղերի բնակիչները, մատնվելով ահ ու սարսափի՝ գաղթում են Ասկերանի շրջանի խնածախ և Բալուջա գյուղերը²⁷ :

Հաջորդ օրը հունիսի 5-ին քրդական հրոսակախմբերը թուրքական զորամասի գործուն աջակցությամբ հարձակվում են խնածախ գյուղի վրա: Արժանին պիտի մատուցել խնածախի մարտիկներին» Դույզն ինչ տեղիք չտալով իրենց գյուղի վրա գրոհող թշնամու զերակշռող ուժերի ճնշմանը՝ անկոտորում պաշտպանությամբ դիմագրավում են հակառակորդի հարձակումներին: Անհաջողության մատնվելով՝ նույն ուժերը ստանալով համալրում, հունիսի 6-ին և 7-ին շարունակում են գրոհները, բայց հայ ինքնապաշտպանական ուժերը դիմելով հակահարձակման՝ հետ են մղում թշնամու ձեռնարկած բոլոր գրոհները:

Հունիսի 7-ին մարտադաշտում հայտնվում է անգլիական մի վաշտ, որի պետը պահանջում է, որ իրեն ներկայանա հայկական զինուժի հրամանատարը: Ի պատասխան անգլիական վաշտի հրամանատարի՝ հայերը հայտնում են, որ իրենք զինվորներ չեն, այլ հասարակ գյուղացիներ ու չունեն հրամանատար:

Ավելի քան տարօրինակ է ու զայրացուցիչ անգլիական վաշտապետի պահվածքն ու հետևյալ հայտարարությունը. «...գիւղացիները պէտք է հպատակուեն Ադրբէջանին ու այդ դէպքում նրանց ֆիզիկական գոյութիւնը ապահովուած է. իսկ եթէ նրանք երկու օրուայ ընթացքում չհամաձայնուեն ենթակուելու, ապա անգլիացիք վերցնում են իրենցից պատասխանատուութիւնը, եթէ կոտորածներ լինեն»:

Հայկականը կողմը անգլիացի վաշտապետին պատասխանելու համար, մատնանշում է թուրքերի ու քրդերի կողմից իրականացրած Ղայթալլու գյուղի կոտորածը, սակայն անգլիացիք պատասխանում են, որ դա «Ադրբէջանի ներքին գործն է եւ իրենք այդպիսի գործերին չեն խառնուում»²⁸ :

Ձուգահեռաբար Ադրբեջանի իշխանությունները բազմիցս ռազմական գործողություններ են ձեռնակում Ձանգեզուրը բռնազավթելու նպատակով, բայց չարաչար պարտվում են հանդիպելով զանգեզուրյան մարտական ուժերի անկոտորում դիմադրության:

Ձանգեզուրում 1919 թ. նոյեմբերի 4-7-ն տեղի ունեցած քառօրյա հերոսամարտում կրած պարտություններից և հաջորդ տարվա հունվար-մարտյան դեպքերից հետո Ադրբեջանական իշխանություններն եռանդով նախապատրաստություններ են տեսնում զենքի ուժով մեկընդմիջտ լուծելու Արցախի խնդիրը և այդ գործում Ադրբեջանի թիկունքում դարձյալ կանգնած էր Թուրքիան, որ թեպետ պարտվել էր 1-ին աշխարհամարտում, բայց շարունակում էր ինչ-ինչ միջոցներով սատար կանգնել իր կրտսեր եղբորը:

Համախալամական ու համաթուրանական շարժումը շարունակում էր գործել, որի արտահայտությունը կարելի է համարել Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին կնքված դաշինքը, որի հողվածներից կարելի է հիշատակել.

«Իսլամի խալիֆայութեան ներկայացուցիչ օսմանեան կառավարութեան եւ Ադրբէջանի միջեւ, որ ձգնում է ձեռք բերել իր անկախութիւնը, սկզբունքով համաձայնութիւն կայացաւ, որ որեւէ յարձակման կամ Ադրբէջանի բնական սահմաններու պահպանման տեսակէտով առաջանալիք որեւէ վտանգի դէպքում օսմանեան կառավարութիւնը կարիք եղած պարագային իր զինուորական աջակցութիւնը պիտի տայ, եւ երկու մահնետական երկրներն իրար փոխադարձաբար նեցուկ պիտի ըլլան...»:

Համաձայն Մուդրուսի համաձայնագրի, երբ Թուրքիան պարտավորվում էր իր զորքերը դուրս բերեց գրավյալ շրջաններից ու նաև Արցախից, այդ տարածքներում թողեց հսկայական քանակությամբ զենք ու զինամթերք, ինչպես նաև պատերազմի բովով անցած փորձառու սպաներ: Որևէ կասկած լինել չի կարող, որ դրանով Թուրքիան հետապնդում էր կանխամտածված, հեռահար նպատակներ:

Արցախում ծավալվող հետագա դեպքեր եկան ապացուցելու, որ Ադրբեջանի հանդեպ Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունն ավելի քան իրական էր ու կշռադատված:

Ձանգեզուրյան մարտական ուժերը 1920 թ. հունվար-մարտ ամիսներին լիովին մաքրել էին Ձանգեզուրի տարածքը մահնետական բնակչությունից և դեպքերի զարգացմամբ պիտի լուրջ ուշադրություն բերեին Արցախի վրա: Քանի որ արդեն բացվել էին Ձանգեզուրի տարածքով դեպի Արցախ տանող ուղիները, ուստի ՀՀ կառավարությունը կարող էր որոշակի մարտական ուժեր ուղարկել արցախահայությանն օգնության ու վերջնականապես լուծել գավառը Մայր Հայրենիքին միավորելու խնդիրը:

Այսուհանդերձ, այդ նույն ժամանակահատվածում, երբ Ձանգեզուրյան մարտական ուժերը Ձանգեզուրի տարածքը մաքրում էին թուրք բնակչությունից, Արցախում տիրող իրավիճակը ավելի և ավելի էր լարվում ու շիկանում:

²⁷ Նույն տեղում:
²⁸ Նույն տեղում:

Արցախում տիրող կացությունը ավելի պայթյունավտանգ է դառնում, երբ Ադրբեջանի կառավարությունը Անգլիայի ներկայացուցչության ղեկավար գեներալ Թոմսոնի համաձայնությամբ 1919 թ. հունվարի 15-ին Ջանգեզուր-Արցախի գեներալ-նահանգապետ է նշանակում դոկտոր Խոսրով Բեկ Սուլթանովին, որն առավելապես հայտնի էր իր բռնապետական հակումներով ու հայության նկատմամբ դրսևորած թշնամական վերաբերմունքով²⁹:

Հիշյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետությունում, ինչպես նաև Ջանգեզուրում ու Արցախում, տիրող իրավիճակը հրամայաբար թելադրում էր, որ այս հարցում ՀՀ կառավարության մարտավարությունը նույնպես պիտի լիներ միանշանակ, առավելագույնս կշռադատված և համահունչ՝ Հայաստանում, Ջանգեզուրում և Արցախում տիրող կացությանը:

ՀՀ կառավարության գործունեությունն ու որդեգրած մարտավարությունը բնութագրող փաստերը մատնանշում են, որ վիճելի արցերը վճռելիս, ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի գլխավորած Հայաստանի կառավարության համար, առավել նախապատվելի են եղել է խաղաղության ուղին, այսինքն՝ վիճելի հարցերը լուծել ոչ թե զենքի միջոցով ու արյունահեղությամբ, այլ քաղաքական դաշտում խաղաղ ճանապարհով:

ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի ներկայացրած տեղեկություններից պարզվում է, որ նա այդ օրերին խաղաղություն հաստատելու, ինչպես նաև Արցախի հարցով դիմել է ոչ միայն Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ռուսուպբեկովին, այլև Փարիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը, որպեսզի նրա միջոցով խաղաղության վեհաժողովին ներկայացնել Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի իրական պատկերն ու շուտափույթ վճիռ կայացվել Արցախի վերաբերյալ³⁰:

Ի զուր էին Արցախի հարցը քաղաքական դաշտում խաղաղ ճանապարհով վճռելու ՀՀ կառավարության վարչապետի ձեռնարկած քայլերը: Դեպքերը Արցախում զարգանում են միանգամայն այլ սցենարով ու բոլորովին այլ ուղղվածությամբ:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը, ապա նաև ՀՀ կառավարությունը, ի դեմս Շուշիի գնդի և ֆինանսական միջոցների, աջակցել էին Արցախին, բայց այդ օգնությունը, պիտի ասել, այնքան էլ ծանրակշիռ ու բավարար չէր, որպեսզի ապահովել արցախահայության ապստամբության հաղթանակը:

Քանի դեռ ՀՀ կառավարությունը դեռևս իզոլու չէր բավարար քանակությամբ ռազմական ուժեր, զենք ու զինամթերք առաքել Արցախ, ուստի ՀՀ Բյուրոյի համաձայնությամբ այնտեղ է գործուղում Արսեն Միքայելյանին ու զնդապետ Ջ. Մեսյանին, որոնց հետագայում միանում է ՀՀ բանակի մայոր Սերյոժա Դալի Դազարը, որոնք պիտի կազմակերպեին ու առաջնորդեին արցախահայության զինված պայքարը:

Արցախ գործուղված Արսեն Միքայելյանն ու զնդապետ Մեսյանը 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին հասնում են Գյուլիստան, որտեղից պիտի անցնեին Արցախ:

Արցախի Ազգային Խորհրդի ռազմական մասի վարիչ Խաչատուր Մելքունյանի վկայությամբ՝ չանցած երկու օր Սուլթանովը տեղեկանում է Արցախում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների գտնվելու մասին և նահանգապետին կից խորհրդին հայտնում, որ ինչ-որ կասկածելի մարդիկ են անցել Զիվանշիրի շրջան (Գյուլիստան, Զրաբերդ):

Հայկական խորհուրդը կտրականապես ժխտում է, որ նման բան չկա և միաժամանակ հայտնում է ՀՀ Դ Ապառաժի կենտր. կոմիտեին, որ եթե իրոք որևէ լուրջ գործ է կատարվում, ապա ցանկալի ու նպատակահարմար կլինի, որ այն կատարվի գաղտնի³¹:

ՀՀ կառավարության և ՀՀ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը զնդապետ Մեսյանի ընկերակցությամբ Արցախ էր գործուղվել ու համձնարարություն ստացել, որպեսզի Արցախի Ազգային Խորհրդի ու Արցախի ՀՀ կենտրոնական կոմիտեի համագործակցությամբ, առանց ցուցադրական ելույթների, հնարավորինս անաղմուկ, լռելյայն և պատշաճ մակարդակով նախապատրաստեին ու առաջնորդեին արցախահայության ազատագրական պայքարը:

Հարց է առաջանում՝ Արցախին անժանոթ գործիչներն ինչպե՞ս, ի՞նչ հիմունքներով պիտի առաջնորդվեին, որպեսզի կարողանային կազմակերպել ու առաջնորդել արցախահայության ազատագրական պայքարը, որը, անտարակույս, լինելու էր դժվարագույն ու լեցուն բազմաթիվ չնախատեսված երևույթներով ու անակնկալներով:

Այդ հանգամանքը բնականաբար չէր կարող չմտածող Արցախի պատասխանատու գործիչներին, որոնք ստեղծված կացության թելադրանքով 1920 թ. հունվարի 1-ին գումարում են ՀՀ Դ Ապառաժի կենտր.

²⁹ ՀՀ ԿԿ, թ. 3/3-3.3, գ. 3, բ. 2:

³⁰ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Համագալիս», 1968, էջ 197:

³¹ ՀՀ ԿԿ, թ. 1649, գ. 4, էջ 9-10:

կոմիտեի արտակարգ նիստ, որտեղ լսում ու քննարկում են Ջանգեզուրից եկած ներկայացուցիչների և Ներսես Նասիբյանի գեկուցումներն ու կայացնում հետևյալ որոշումը. «Կ. Կոմիտեն անցիայում և այժմ էլ կանգնած լինելով այն տեսակետի վրայ, որ հայկական Ղարաբաղը ինչ գնով էլ ուզում է լինի, պիտի ազատագրել և միացնել Հայաստանին, բայց նկատի ունենալով, որ Հայաստանից եկած ներկայացուցիչները պայմաններին ծանոթ չեն, որ առանց տեղական ընկերների մասնակցության չեն կարող որևէ գործ սկսել և յաջողութեամբ առաջ տանել, այդ իսկ պատճառով առաջարկում է Հայաստանից եկած ներկայացուցիչներին առանց Կ. Կ.-ի համաձայնության Ղարաբաղում ոչ մի գործ չը սկսել»³²:

Այդ, ՀՀ Կառավարության կենտրոնական կոմիտեի որոշումը շատ ճիշտ էր ու կշռադատված և համահունչ Արցախում տիրող կացությանը: Գործի շահերը պահանջում էին, որպեսզի բոլոր նրանք, ովքեր կոչված էին կազմակերպելու և առաջնորդելու արցախահայության ազատագրական պայքարը, գործեին առավելագույնս փոխհամաձայնեցված ու խորապես կշռադատված և հաշվարկված մարտավարությամբ:

Ինչպիսի՞ հանձնարարությամբ էին Արցախ գործուղվել Ա. Միքայելյանն ու գնդապետ Զ. Մեսյանը և ո՞րն էր տվյալ ժամանակահատվածում Արցախի հարցում ՀՀ կառավարության ծրագրած մարտավարությունը:

Հովակ Ստեփանյանի տեղեկացմամբ՝ Ա. Միքայելյանն իր հետ կայացած գրույցներից մեկի ժամանակ հետևյալ տեսակետն է պնդում. քանի որ Հայաստանը խուսափում է արտաքին պատերազմից, ապա միայն Արցախին ապստամբեցնելն է հնարավորություն ընձեռելու Ջանգեզուրից արշավելու Արցախ՝ արցախահայությանն օգնելու պատրվակով³³:

Եթե, իրոք, Ա. Միքայելյանը համանման տեսակետ է հայտնում, ապա կարելի եզրակացնել, որ նա Արցախ էր եկել հենց այդ նպատակով, այսինքն՝ ապստամբություն առաջ բերելու հանձնարարությամբ:

Ա. Միքայելյանն ու Զ. Մեսյանը ՀՀ Բյուրոյից խիստ հրահանգ էին ստացել գաղտնի պահել, սկզբնական շրջանում չբացահայտել իրենց ստացած հանձնարարությունը և միայն անհրաժեշտ պահին այդ մասին տեղեկացնել Արցախի գործընկերներին:

Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում Արցախում տեղի ունեցած դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ՝ արցախահայության ազատագրական պայքարը կազմակերպելու ու առաջնորդելու գործում ի սկզբանե այնքան էլ հարթ չեն ընթացել ՀՀ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի և Արցախի պատասխանատու գործիչների փոխհամագործակցությունն ու միմյանց նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքը: Իսկ այդ անցանկալի ու տհաճ երևույթը չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չգործել Արցախում ծավալվող դեպքերի վրա:

Նրանց փախստարարություններում առկա անհամաձայնությունը լուսարկում է Վարանդայի Տոնավարդ գյուղում կայացած հանդիպման ժամանակ: Այդ հանդիպման ժամանակ, ինչպես որ սպասվում էր, ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներն ու Ինքնապաշտպանական մարմնի անդամները հիմնականում քննարկում են Արցախի ազատագրական պայքարը հուսալիորեն կազմակերպելուն առնչվող հարցերը և հանգում ընդհանուր հայտարարի՝ գտնելով, որ անհրաժեշտ է միասնական ուժերով առաջ տանել ինքնապաշտպանական գործն ու ընտրել կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմին:

Իսկ ի՞նչ սկզբունքով, ինչպե՞ս կատարել կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի անդամների ընտրությունը:

ՀՀ Կառավարության կենտրոնական կոմիտեի առաջարկությամբ՝ Արցախի Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի կազմում պիտի ընդգրկվեին Հայաստանից եկած երկու ներկայացուցիչները ու մեկական ներկայացուցիչ ՀՀ կենտր. կոմիտեի և Ինքնապաշտպանական մարմնի կազմից: Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի պարտականությունն էր համադրել ու ղեկավարել զավառի տարբեր շրջաններում գործող զինվորական և ինքնապաշտպանական մարմինների գործունեությունն ու անհրաժեշտ տեղեկությունները ժամանակին հաղորդել Ազգային խորհրդին:

Արսեն Միքայելյանը չի համաձայնվում ՀՀ Կառավարության կենտրոնական կոմիտեի առաջարկած տարբերակով կազմել Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմին, բայց ասում է, որ առանց տեղական ընկերների մասնակցության և համաձայնության ոչինչ չի ձեռնարկելու³⁴:

³² Նույն տեղում, էջ 11:

³³ Տե՛ս ՀՀ ԿԱ, քժ. 1649, գ. 3, էջ 5:

³⁴ Տե՛ս ՀՀ ԿԱ, քժ. 1649, գ. 4, էջ 12-13:

Խաչատուր Մելքունյանի խոստովանությամբ՝ «Հ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը այնքան էլ հաշվի չէր առնում ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնը. կոմիտեի կարծիքը, քանի որ ինքն ավելի մեծ լիազորություններով էր գործուղվել Արցախ»³⁵:

Պարզվում է, որ Ա. Միքայելյանի համանման կեցվածքը ունի որոշակի հիմք և այն բոլորովին պատահական չէր: Նա ևս Մելքունյանին ցույց է տալիս ՀՅԴ Բյուրոյից տրված մի փոքրիկ թղթի վրայ գրված լիազորագիր, որի բովանդակությունը հետևյալն է. Միքայելյանը հանդիսանում է Ղարաբաղում Բիւրօն: Բոլոր կուսակցական մարմինները ենթարկվում են նրան»³⁶:

ՀՅԴ Բյուրոյի կողմից տրված լիազորագիրը ստորագրել է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որն այդ ժամանակ, կարելի է ասել, ամենաազդեցիկ դեմքն էր ՀՅԴ Բյուրոյում:

Թեպետ Տոնավարզ գյուղում կայացած հանդիպման ընթացքում Ա. Միքայելյանի ժխտողական վերաբերմունքն առաջացնում է ընկերների դժգոհությունը, բայց փետրվարի 3-ին և 4-ին տեղի ունեցած ժողովների ժամանակ ընտրվում են հատուկ հանձնախմբեր, որոնք պիտի կազմեին Ինքնապաշտպանական ու Ջինվորական մարմինների ներքին կանոնագիրը:

Եթե ընդհանրացնենք ու գնահատենք 1920 թ. հունվարի 3-4-ին Վարանդայի շրջանի Տոնավարզ գյուղում տեղի ունեցած հանդիպման ընթացքում «Հ կառավարության և ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչների և ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնը. կոմիտեի անդամների համատեղ աշխատանքի ձեռք բերած արդյունքը, ապա պիտի նշել, որ մշակվեց համաձայնության գործունեության ընդհանուր սկզբունքները, կատարվեց աշխատանքի բաժանում, որոշվեցին ինքնապաշտպանական և զինվորական մարմինների լիազորներն ու ներկայացուցիչները՝ իրենց համապատասխան աշխատավարձով, ընդունվեց Ինքնապաշտպանական ու Ջինվորական մարմինների կանոնագիրը:

Խորհրդակցության մասնակիցները ընտրում են Կենտրոնական Ինքնապաշտպանական մարմնի հինգ անդամներին, որոնցից երկուսը Արսեն Միքայելյանն ու գնդապետ Զ. Մեսյանն են»³⁷:

Կենտրոնական Ինքնապաշտպանական մարմինը համաձայն «Հ կառավարության և Ազգային խորհրդի հրահանգի, պիտի նախապատրաստական աշխատանքները տաներ հնարավորինս անաղմուկ ու լռելյայն և ձգտեր խուսափել անցանկալի զինված բախումներից ու միջադեպերից: Շատ կարևոր էր, որ այդ ընթացքում Արցախում պահպանվեր խաղաղ կարգավիճակ: Բայց այն օրերին, երբ Տոնավարզ գյուղում արդեն դեռ նոր-նոր էր ավարտվել խորհրդակցությունը, մասնակիցները նամակ են ստանում, որի հեղինակը հայտնում է, որ հունվարի 4-ին Դիզակի Տուսի գյուղի խմբապետ Թևանն իր մի քանի զինակիցներով հարձակվել է նույն շրջանի թուրքական խիանյու գյուղի վրա՝ թալանի նպատակով, բայց հայտարարում է, որ այդ ամենը կատարում է Դրոյի հրամանով: Թևանը միաժամանակ հայտարարում է, որ շուտով հարձակվելու են հայկական զորքերը և Արցախը կազատագրվի ու կմիացվի Հայաստանին:

Թուրքական գյուղի վրա Թևանի զինախմբի հարձակումը կարող էր տեղիք տալ լուրջ հետևանքների: Թուրքերը կարող էին դիմել պատասխան գործողությունների և այդ պարագայում չէր բացառվում, որ անխուսափելի դառնային ազգամիջյան զինված բախումները, որը բնավ ձեռնադր չէր Արցախին, որը դեռևս պատրաստ չէր զինված առձակատման ու ընդհարումների:

«Նորընտիր Ինքն. Կեդր. Մարմինը, խորհրդակցութեան միւս անդամներու հետ,-գրում է Ա.Միքայելյանը,-նկատի առաւ այդ նամակը եւ որոշեց, որ բոլորս ալ խումբ-խումբ, ճամբայ ելնենք դէպի Տուսի գիւղը, տեղույն վրայ քննենք Թեւանի արկածախնդրութեան մանրամասնութիւնները եւ կտրուկ միջոցներու դիմելով՝ ջանանք, առաջին իսկ մեր քայլով վերջ տալ նման վտանգաւոր արկածախնդրութիւնը»³⁸:

Կենտրոնական Ինքնապաշտպանական մարմնի մի քանի անդամներ մեկնում են Տուսի և շնորհիվ գնդապետ Զարար Մեսյանի ջանքերի, հարթվում է միջադեպը, ապա խիստ դիտողություն է արվում Թևանին ու թուրքերից նրա բռնագրաված ապրանքները վերադարձնում են տերերին»³⁹:

Արցախի ինքնապաշտպանական մարմինները, որքան ել աշխատեին գործել ծածուկ ու լռելյայն, Խոսրով Բեկ-Սուլթանովը, այնուամենայնիվ, շնորհիվ իր բազմաթիվ լրտեսների ու մատնիչների զեկուցումների, տեղեկանում է գավառում գտնվող «Հ կառավարության ներկայացուցիչների ու նրանց ծավալած գործունեության մասին:

³⁵ Նույ տեղում, էջ 9:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 114:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 114:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115:

Այդ փաստը պարզորոշ երևաց հունվարի վերջերին, երբ Ղալի Ղազարը Գանձակի վրայով անցնում է Խաչենի շրջան և Բալուջա գյուղում անսպասելիորեն հանդիպում է Սուլթանովի առաջին հայ օգնական Բագրատ Մելիք-Շահնազարյանին, շրջանային կոմիսարներ Բագրատ Միքայելյանին և Աղապարուն Ղանիելբեկյանին և մոտ 20 ծիավոր միլիցիոներների: Ղալի Ղազարն առանց որևէ հրահանգի և տեղեկություն ունենալու Ղարաբաղում տիրող իրավիճակի մասին, զինաթափում է բոլորին և խստորեն հրահանգում, որ չհամարձակվեն մյուս անգամ մտնել հայկական գյուղերը և հրամայում է նրանց՝ վերադառնալ Շուշի⁴⁰:

Բալուջա գյուղում տեղի ունեցած դեպքի պատճառով զազազած՝ Սուլթանովը ժողովի է կանչում Շուշիի բոլոր հայ գործիչներին, Միջկուսակցական խորհրդի անդամներին և սպառնալիքով պատվիրում, որ նրանք մեկնեն գավառ և պահանջեն Հայաստանից եկածներին անհապաղ թողնեն Արցախի սահմաններն ու հեռանան:

Արցախում Հայաստանի ներկայացուցիչների գտնվելու փաստը խորը անհանգստություն է պատճառում Ադրբեջանի իշխանություններին և, իհարկե, ևս. Սուլթանովին, որոնք հարմար պատրվակ էին փնտրում ձեռնարկելու առավել վճռական գործողություններ՝ Արցախն առանց որևէ պայմանի վերջնականապես գրավելու և իր անբաժանելի մասը դարձնելու նպատակով: Արցախում Հայաստանի ներկայացուցիչների գտնվելու փաստն ու Ղալի Ղազարի կողմից թուրք ոստիկաններին զինաթափելու դեպքն ավելի քան բավարար էին, որպեսզի Ադրբեջանն ու ևս. Սուլթանովը Արցախի նկատմամբ ձեռնարկեին առավել վճռական ու ազդու գործողություններ:

Նախորդ փորձերից Ադրբեջանի իշխանություններն արդեն խորապես համոզվել էին, որ Արցախը երբեք չի համաձայնվելու ձանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը, ու առավել ևս համակերպվելու նրա կազմում ընդգրկվելու ու նրա անբաժանելի մասը կազմելու իրողությանը: Այդ պատճառով Ադրբեջանը պատրաստվում է անհրաժեշտության դեպքում դիմել զենքի և անթաքույց հայտարարում է, որ «Ադրբեջանի շահերի պաշտպանության տեսակետից անհրաժեշտ է համարում գործեր մտցնել Հադրութ, Մարտուշևան և Քիրսի դիրքերը, ապագայ յարձակումներից-Բասար-Բիլարի և Ջանգեզուրի կողմից ապահովելու Ադրբեջանի սահմանները»⁴¹:

Ջուզեհեռաբար, Ադրբեջանի կառավարությունը հերթական անգամ վերջնագիր է ներկայացնում Արցախին և խստագույնս հրահանգում գումարելու նոր համագումար: Ընդառաջելով Ադրբեջանի առաջարկությանը՝ Արցախի Ազգային Խորհուրդը փետրվարի 28-ը նշանակում է համագումարի օր և պաշտոնական գրություններ է ուղարկում բոլոր շրջաններ: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում են Արցախում գործող կուսակցությունների, անգամ բոլշևիկների ու էսեռների ներկայացուցիչների մի մասը, ինչպես նաև Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի, Ջիվանչիդի և Գյուլիստանի հայ բնակչության կողմից ընտրված պատգամավորները⁴²:

Արցախը պիտի գումարեր իր հերթական՝ 8-րդ համագումարը, իսկ ինչպիսի՞ն է ՀՀ կառավարության դիրքորոշումը: Այդ հարցում ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովին ուղղված բողոք-ուղերձում հայտնում է, որ Ղարաբաղը կազմում է Հայաստանի անբաժանելի մասը և նրա բռնակցումը մեկ այլ պետության, ամբողջովին հակասում է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքին⁴³:

Ինչպես նախորդ համագումարների հրավիրման ժամանակ, այս անգամ ևս ևս. Սուլթանովը պահանջում է, որ 8-րդ համագումարը տեղի ունենա Շուշի քաղաքում: Շուշին, ինչպես արդեն հայտնի է, գտնվում էր նրա ազդեցության ոլորտում և եթե անհրաժեշտ լիներ ճնշում գործադրել համագումարի պատգամավորների վրա և նրանց ստորագրել տալու իր պահանջը, այն է՝ անվերապահ ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը, ապա Սուլթանովը կարող էր օգտագործել քաղաքում տեղաբաշխված գործի ուժը:

Իհարկե, Արցախի տարբեր շրջաններից ընտրված պատգամավորները քաջ գիտակցում էին համագումարը Շուշիում գումարելու Սուլթանովի նպատակը և ջանքեր էին գործադրում, որ այն տեղի ունենա ոչ թե Շուշիում, այլ նրա մերձակա Շոշ գյուղում:

Այս գործում, պետք է ընդգծել, որ զգալի է Արսեն Միքայելյանի դերակատարությունը:

Որպեսզի խոչընդոտի, թույլ չտա, որ համագումարը գումարվի և ընթանա նահանգապես Խոսրով Բեկ Սուլթանովի գրած սցենարով, Արսեն Միքայելյանը փետրվարի 28-ին մի ծածկագիր նամակ է ուղարկում Խաչիկ Մելքունյանին, որտեղ գրում է. «Ադրբեջանը փետրուարի 28-ին համագումար է նշանակել Շուշի

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Տե՛ս ԴԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, ք. 29:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 50 (մաս 1), ք. 124:

քաղաքում մի շարք հայտարարություններ անելու: Նկատի ունենալով Ադրբեջանի և բոլշևիկների ազդեցությունը քաղաքում և միւս կողմից էլ այն հանգամանքը, որ մի շարք ներկայացուցիչներ չեն կարող Շուշի գնալ, այդ պատճառով ամէն կերպ աշխատեք 28-ի համագումարը խանգարել և կայացնել Շուշու գիւղում»⁴⁴:

Անհրաժեշտ էր գավառի տարբեր շրջաններից, նույնիսկ Շուշիից ընտրված պարտավորների ճնշող մեծամասնությունը կենտրոնացնել Շուշի գյուղում ու կատարված փաստի առաջ կանգնեցնել Խ. Սուլթանովին: Այդ նպատակով Ա. Միքայելյանը փետրվարի կեսերին նամակ է ուղարկում Շուշիում գտնվող Հովակ Ստեփանյանին և հայտնելով, որ դեպքերն արդեն հասունանում են՝ առաջարկում է, որ նա հեռանա Շուշիից ու անցնի գավառ:

Արցախում սպասում էին Դրոյին: Փետրվարի 15-ին Վարանդայի Հարավ գյուղում տեղի է ունենում գինվորական գաղտնի ժողով, որ մասնակիցները Դրոյին ու ՀՀ կառավարության են ուղարկում Արցախում ռազմական գործողություններ ձեռնարկելու իրենց առաջադրած ծրագիրն ու նախագիծը:

Ճիշտ է՝ Արցախում սպասում էին Դրոյին, բայց այդ ժամանակ օրակարգում համագումարի հրավիրման խնդիրն էր, որը Ա. Միքայելյանի գնահատմամբ, պիտի տեղի ունենար ոչ թե Սուլթանովի առաջարկած Շուշի քաղաքում, այլ Շուշի գյուղում:

Փետրվարի 28-ին Շուշի գյուղում են հավաքվում Վարանդայի, Խաչենի և Զիվանշիրի և Գյուլիստանի ներկայացուցիչները, բացի բոլշևիկներից: Շուշի գյուղում կայացած համագումարին Դիզակի շրջանից մասնակցում է ընդամենը մեկ ներկայացուցիչ, մյուսները գնում են Շուշի ու միանում բոլշևիկներին:

Այսպիսով, Արցախի պատգամավորները բաժանվում են երկու խմբի և 8-րդ համագումարը տեղի է ունենում Շուշի քաղաքում և Շուշի գյուղում: Սուլթանովի սպառնալիքով Շուշիում հավաքված պատգամավորները բազմիցս փորձում են Շուշի գյուղում հավաքված պատգամավորներին համոզել, որ տեղափոխվեն Շուշի, բայց նրանց ջանքերն անցնում են ապարդյուն:

Խ. Մելքունյանի բնութագրմամբ՝ «Շուշի են հաւաքւում հայ ժողովրդի տականքները և բոլշևիկեան հովերով տարտւածները. թվով 45 հոգի, իսկ Շուշու գիւղումն են հաւաքւում 96-ից ւաւելի ներկայացուցիչներ, որոնք միշտ էլ պայքարել են Ադրբեջանի դէմ և մեծ յոյսեր էլ չեն ունեցել բոլշևիկներից»⁴⁵:

Համագումարի աշխատանքներին մասնակցել են նաև ՀՀ կառավարության և գավառի գործիչները: Շուշի քաղաքում և Շուշի գյուղում նույն օրերի կայացած համագումարներն ընդունում են, կարելի որակել, հակոտնյա իրարամերժ որոշումներ:

Շուշի գյուղում տեղի ունեցած համագումարի պատգամավորները, նկատի ունենալով Ադրբեջանի կողմից հայկական բնակավայրերում իրականացրած կոտորածները, ավարառության բազմաթիվ դեպքերն ու, ինչպես նաև օգոստոսյան համաձայնագրի մի շարք կետերի խախտումները՝ կայացնում են հետևյալ որոշումը. «...ի նկատի ունենալով, որ Ադրբեջանի կառավարութիւնը բազմիցս խախտել է 7-րդ համագումարի համաձայնագրի գլխաւոր կետերը՝ զօրք տեղափոխելով, կոտորածներ կազմակերպելով և կատարելաւ անիշխանութեան ենթարկելով գաւառը, բողոքում է այդ բոլորի դէմ և պահանջում է Ադրբեջանի կառավարութիւնից սրբութեամբ կատարել համաձայնագրի կէտերը և 8-րդ համագումարը կանգնած է 7-րդ համագումարի որոշումների վրայ»⁴⁶:

Շուշի քաղաքում հավաքվածները ներկայացնում են հետևյալ որոշումը. «Քանի որ Ղարաբաղի լեռնային մասը տնտեսապէս կապւած է Եւլախ-Շուշի խճուղիով Ադրբեջանի հետ, ուստի համագումարը որոշում է, որ նա պէտք է լինի Ադրբեջանի անբաժանելի մասը և միջոցներ պետք է ձեռք առնել Հայաստանից եկած գործակալներին հեռացնելու Ղարաբաղից»⁴⁷:

Երկու մասի բաժանված համագումարի տարբեր ուղղվածություն ունեցող որոշումները ներկայացնում են Սուլթանովի դատին:

Խ. Սուլթանովին, իհարկե, չէր կարող բավարարել այն, ինչ տեղի ունեցավ: Նա ձգտում էր համագումարից կորզել Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու և նրա անբաժանելի մասը կազմելու որոշումը: Շուշիում կայացած համագումարը թեպետ ընդունեց համանման որոշում, բայց նրա գնահատմամբ առավել կարևորը Շուշի գյուղի համագումարն էր, որի աշխատանքներին մասնակցում էին ավելի մեծ թվով պատգամավորներ, որոնք մերժեցին ընդունել Շուշիում հավաքվելու իր պահանջն ու չընդունեցին այնպիսի ո-

⁴⁴ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, Նույն տեղում, գ.4, էջ 19-20:
⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 22:
⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 23:
⁴⁷ Նույն տեղում:

րոշում, ինչպիսին էր՝ Շուշիում հավաքված պատգամավորների ընդունածը: Նրա համար, թերևս, առավել մտահոգիչը Շոշ գյուղում կայացած համագումարում Հայաստանի ներկայացուցիչների ներկայության փաստն է:

Ադրբեջանի և Սուլթանովի համար այլևս այլընտրանք գոյություն ունենալ չէր կարող, նրանք պիտի շարունակեին նախապատրաստվել, բայց այս անգամ առավել լրջությամբ:

Համագումարի աշխատանքները լուսաբանող սկզբնաղբյուրների տեղեկացմամբ՝ համագումարի ավարտից հետո Արցախում այլևս չէր նկատվում Ադրբեջանի իշխանության և ոչ մի նշույլ: Արցախի վարչությունը փաստորեն ենթարկվում է Ա. Միքայելյանին: Եթե Ադրբեջանի իշխանություններն որևէ գործի հարցով դիմում էին իրենց ենթակա հայ պաշտոնյաններին, ապա նրանք պարտադիր ներկայանում էին Ա. Միքայելյանին և գործում նրա հրահանգներով: Շրջաններում կատարվող դեպքերի ու վեճերի մասին ինքնապաշտպանական մարմինները հայտնում էին Կենտրոնական մարմնին ու Ա. Միքայելյանին և փաստորեն չէին ենթարկվում Ադրբեջանին⁴⁸:

Արցախի համար կարևորագույնն առանց որևէ արկածախնդրությամբ և ցուցադրական երևույթների, համակողմանիորեն հաշվարկված ու կշռադատված մարտավարությամբ կազմակերպվելու ու գործելու խնդիրն է:

Այսուհանդերձ, 8-րդ համագումարի ավարտից հետո անգամ, ինքնապաշտպանության գործին մասնակից տեղական գործիչները, նույնիսկ ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնը կոմիտեի անդամները դեռևս հստակ չգիտեին իրենց գործունեության բուն նպատակն ու ուղղվածությունը, իրենք ինչի՞ են պատրաստվում՝ ինքնապաշտպանության, թե՞ ապստամբության:

Թեպետ Ա. Միքայելյանը Արցախի գործընկերներին չէր հայտնում ՀՀ կառավարության ու ՀՅԴ Բյուրոյի կողմից իրեն տրված հանձնարարության բուն նպատակը, սակայն զավառում ծավալած նրա բացարձակ գործունեությունը, այն է՝ Ջանգեզուրից գենք ու զինամթերքի տեղափոխությունը, զանազան շրջաններում պարենավորման և դեղորայքի պատրաստություններ տեսնելն արդեն խոսում փաստեր էին⁴⁹:

Այս հարցում փորք-ինչ անհասկանալի է տեղացի գործիչների արտահայտած դժգոհությունը Ա. Միքայելյանից, որը ինչ-ինչ պատճառաբանությամբ բացեիբաց նրանց չէր հայտնում իր գործունեության բուն նպատակն ու ուղղվածությունը: Եթե անգամ հպանցիկ ուշադրությամբ դիտենք Տոնավարգ գյուղում փետրվարին տեղի ունեցած ժողովի կողմից ընտրված հատուկ հանձնախմբերի կազմած Ինքնապաշտպանական ու Զինվորական մարմինների ներքին կանոնագիրը, ապա միանգամայն պարզ ու հասկանալի է դառնում, որ Ա. Միքայելյանն ու Զ. Մեսյանը ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ Բյուրոյի հանձնարարությամբ Արցախ էին եկել՝ առաջ բերելու արցախահայության ապստամբությունը:

Գավառի տարբեր շրջանների ինքնապաշտպանական մարմինների անդամները, կարծես ըմբռնելով Արսեն Միքայելյանի գործունեության իրական նպատակը, գալիս են նրա մոտ ու հայտնում, որ այդպիսի գործունեությունը Արցախին անխուսափելիորեն կտանի դեպի կործանում: Նրանց պնդմամբ, եթե Ջանգեզուրում գտնվող Հայաստանի զորամասը երեք օրվա ընթացքում Արցախ չմտնի, ապա Արցախը միմիայն իր սեփական ուժերով ու այդպիսի պատրաստությամբ ոչ միայն անզոր կլինի հարձակում ձեռնարկելու, այլև չի կարողանալու երկար ժամանակ պաշտպանվել⁵⁰:

Հարկ է ընդգծել, որ նրանց նշած Ջանգեզուրում գտնվող հայկական զորամասը վերաբերում է Դրոյի գլխավորած ընդամենը 600 մարտիկներից բաղկացած զորամասին, որի հրամանատարն այդ օրերին գտնվում էր մարտադաշտում և կռիվներ էր մղում իր հայրենի Սուրմալու գավառը ներխուժած քուրդ հրոսակախմբերի դեմ:

Բացի Դրոյի գլխավորած զորամասից, Ջանգեզուրում այդ ժամանակ Հայաստանի մեկ այլ զորամաս գոյություն չուներ:

Մի հարցում նրանց հարցադրումը տեղին է ու հիմնավորված: Ռազմամթերքի քանակը Արցախում խիստ սահմանափակ էր: Պարզվում է, որ Արսեն Միքայելյանը երկուս ու կես ամիսների ընթացքում կարողացել էր Ջանգեզուրից Արցախ տեղափոխել ընդամենը 60.000 փամփուշտ և երկու զնդացի⁵¹:

⁴⁸ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 1469, գ. 1, 2, 3, 4:

⁴⁹ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, էջ 28:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, էջ 28:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ.3, էջ 16:

Հասկանալի է, որ տևական կանոնավոր կոչվածների բռնկման պարագայում, ինչպես իրավացիորեն նշում են շրջանների ինքնապաշտպանական մարմինների անդամները, այդպիսի պատրաստվածությամբ Արցախը « ոչ միայն անգոր կլինի հարձակում ձեռնարկել, այլև չի կարողանալու երկար ժամանակ պաշտպանվել»:

Արցախում ծավալվող դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ՝ գավառում իրավիճակը կտրուկ կերպով փոխվում է, երբ այնտեղ է հաստատվում Դալի Ղազարը, և Ա. Միքայելյանի հաստատած մենիշխանությունը փոխարինվում է երկիշխանությամբ: Համաձայն սահմանված կարգի՝ Արցախի ռազմական ուժերը պիտի գործեին Ջ. Մեյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, սակայն Դալի Ղազարը կարողանում է իր ձեռքը վերցնել զինվորական գործը և գավառում կազմակերպված զինվորական ուժերն առավելապես գործում են նրա որդեգրած մարտավարությամբ:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Արցախում տիրող իրավիճակն ու այնտեղ տեղի ունեցած դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ՝ Ա. Միքայելյանն ու Դալի Ղազարը գործում են ոչ թե լռելյայն, առանց աղմուկի և ցուցադրական գործողությունների, այլև ճիշտ հակառակ մարտավարությամբ ու ուղղվածությամբ: Նրանց գործունեությունը կրում է բացահայտ տեսանելի, ցուցադրական բնույթ, և այդ ամենն, անկասկած, չէր կարող վրիպել նրանց գործողություններին ակնդետ հետևող Ադրբեջանի իշխանությունների ու Խ. Սուլթանովի տեսադաշտից⁵²:

Հ.Թումյանի մեկնաբանմամբ՝ Արցախի ապստամբությունը թույլ կազմակերպելու ու չկշռադատված մարտավարությամբ գործելու հարցում իր մեղքի մեծ բաժինը ունի ՀՀ ռազմական մինիստր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը Հայաստանի կառավարության հանձնարարությամբ պիտի լրջորեն զբաղվեր Արցախի խնդրով: Միաժամանակ, համաձայն ՀՀ կառավարության կողմից նրան տրված հանձնարարականների, նախ և առաջ պիտի խորապես ուսումնասիրեին Արցախում տիրող իրավիճակը, ապա պահպանելով խիստ զգուշավորություն՝ հանգիստ ու լռելյայն կազմակերպեին արցախահայության ինքնապաշտպանությունը⁵³:

Իրականում տեղի է ունենում ճիշտ հակառակը: Նրա ընտրությամբ՝ Արցախ գործողված գործիչները փոխանակ իրենց գործունեությունը ծավալեին՝ հիմք ունենալով ՀՀ կառավարության կողմից իրենց առաջադրված հանձնարարականները, գործում էին ճիշտ հակառակ ուղղվածությամբ՝ բացահայտ ու միահեծան և բոլորովին հաշվի չէին առնում անգամ Կենտրոնական Ինքնապաշտպանական մարմնի և ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամների կարծիքը:

Ըստ Հ. Թումյանի՝ համաձայն ՀՀ կառավարության հանձնարարականի, Ռուբենը Արցախ պիտի ուղարկեր լուրջ, շրջահայաց, փորձված գործիչներ: Միաժամանակ նա պարտավոր էր Ադրբեջանի կողմից Արցախի վրա հարձակում ձեռնարկելու դեպքում Ջանգեզուրի միջոցով անհապաղ ռազմական օգնություն տալ Արցախին: Բայց չեն կատարվում ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը:

«Սակայն,-նշում է Հ. Թումյանը,-հետագայում միայն պարզվեց, որ Տեր-Մինասյանն ունեցել է գործողությունների իր կործանարար ծրագիրը, որը նա աշխատել էր թաքցնել դեկավար մարմիններից»⁵⁴:

Ո՞րն է, և ի՞նչ հանգամանքներով է պայմանավորված ՀՀ ռազմական նախարարի «կործանարար ծրագիրը»:

Հ. Թումյանի փաստարկմամբ՝ Ռուբենի անմիջական նպատակների մեջ էր մտնում Հայաստանին միացնել ոչ թե Արցախը, այլ Նախիջևանը, որն ըստ նրա ծրագրի՝ հայկական գործերը պիտի գրավեին 1920 թ. զարմանք: Բայց ինչպե՞ս, չէ որ Նախիջևանում ռազմական մեծ ուժեր էին կենտրոնացած Նուրի, Խալիլ, Քյազիմ և մյուս փաշաների ու բեկերի ձեռքում, իսկ Ադրբեջանը երբեք չէր կարող թույլ տալ, որ Նախիջևանի նման ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող շրջանն անցնի Հայաստանի Հանրապետությանը: Որպեսզի հնարավորություն ընձեռվեր Հայաստանին միացնելու Նախիջևանը, անհրաժեշտ էր չեզոքացնել Ադրբեջանի անխուսափելի ռազմական միջամտությունը, այսինքն՝ պիտի Հայաստանն ապահովել Ադրբեջանի հարձակումից, բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով:

«Հայաստանի ռազմական մինիստրը,-պնդում է Հ. Թումյանը,-մտածեց օգտագործել Ադրբեջանի եւ Հայկական Դարաբաղի միջեւ ստեղծված լարված հարաբերությունները եւ Դարաբաղի հայության զինված ուժերը նետել Ադրբեջանի դեմ առանց նախապես ապահովելու այդ ուժերը զինամթերքով եւ պարենով»⁵⁵:

⁵² Տես ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, 3, 4, 5:
⁵³ Տես Թումյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 273:
⁵⁴ Նույն տեղում:
⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 274:

Հարկ է նկատել, որ ավելի քան տարակուսելի է ու ոչ համոզիչ Հ. Թումյանի արտահայտած « Ղարաբաղի հայության զինված ուժերը նետել Ադրբեջանի դեմ առանց նախապես ապահովելու այդ ուժերը զինամթերքով եւ պարենով» դատողությունը: Միթե՞ Ռուբենը չէր հասկանում, որ Արցախում ապստամբություն առաջ բերելու համար առավել օգտակար ու արդյունավետ կլիներ, եթե Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերի հարձակումներին դիմակայելու գեներալ զինամթերքի բավարար քանակությամբ զինված բանակը: Անտարակույս, եթե արցախյան մարտական ուժերին հաջողվեր կանգնեցնել ազերի կանոնավոր զորքերի հարձակումը, ապա Ադրբեջանը հարկադրված կլիներ իր ուշադրությունն առավելապես կենտրոնացնելու Արցախի վրա և այդ դեպքում Նախիջևան արշավող հայկական զորքերին առավել մեծ հնարավորություն էր ընձեռելու ազատագրելու Նախիջևանն ու վերջնականապես լուծելու մաքրամաքուր հայկական նահանգը Հայաստանին միավորելու խնդիրը:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը միանշանակ մատնանշում է, որ հայ պետական և ռազմական գործիչներից Նախիջևանի, ինչպես նաև Արցախի խնդրում առավել մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել Դրոն: Նա բազմիցս փորձել է իր առաջնորդած զորամասով արշավել Նախիջևան ու զենքի ուժով լուծել գավառը Հայաստանին միավորելու խնդիրը, բայց միշտ էլ հանդիպել է ՀՀ կառավարության հարուցած արգելքներին, բայց ոչ երբեք Ռուբենի աջակցությամբ:

Փոքր-ինչ առաջ անցնելով՝ նշենք, որ 1920 թ. օգոստոսին, երբ Դրոն պատրաստվում էր գեներալ Շելկովնիկյանի զորամասի զինակցությամբ արշավել Նախիջևան, ստանում է ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբենի անսպասելի ու կտրուկ հետևյալ հրամանը. «Զինվորական նախարարը նկատի ունենալով այն պարագան, որ Արցախից Գորիս անցած բոլշևիկեան հեծեալ մի գունդ Նախիջևան էր գնացել թուրքերին օգնութեան, որպեսզի Հայաստանը չգրաւի Նախիջևանը, գտնում էր, որ այդպէս շարժելը նշանակում էր պատերազմ յայտարարել Ռուսաստանին, ինչ-որ անխոհեմութիւն է»⁵⁶:

Հ. Թումյանի համոզմամբ Ռուբենը դիտավորյալ էր ընտրում Ա. Միքայելյանին, որպեսզի նրա միջոցով կարողանար իրականացնել Արցախի նկատմամբ իր լրջորեն չկշռադատված ծրագիրը: Այդ նշանակումը Ռուբենը թաքցրել է անգամ Երևանում գտնվող Արցախից արտաքսված գործիչներ՝ Եղիշե Իշխանյանից, Հարություն Թումյանից ու Աստվածատուր Ավետիսյանից, որոնք քաջատեղյակ էին Արցախում տիրող կացությանն ու կարող էին անհրաժեշտ ու օգտակար խորհուրդներ տալ:

Կարելի է նկատել, եթե Արցախի գործիչներից Դալի Ղազարի գործունեության ամենաընդգծված քննադատը Հովակ Ստեփանյանն է, ապա Արսեն Միքայելյանինը՝ Հարություն Թումյանը, որի գնահատմամբ՝ Ռուբենը Արցախ է ուղարկում մի մարդու, որը նոր էր վերադարձել Հյուսիսային Ամերիկայից և «ոչ միայն բան չէր հասկանում զինվորական գործերից, այլևս լուրջ անձ չէր: Նա թեթև էր բնավորությամբ, մեծամիտ էր եւ ինքնահավան: Հետեւապես որեւէ երաշխիք լինել չէր կարող, որ այդպիսի մեկը իր արկածախնդրական-թեթևամիտ գործողություններով ծանր փորձությունների պատճառ չէր դառնա դժբախտ Ղարաբաղի համար»⁵⁷:

ՀՀ կառավարության և Արցախի Կենտրոնական մարմնի հանձնարարությամբ Արցախի մարտական ուժերը պիտի գործեին գնդապետ Զ. Մեսյանի հրամանատարությամբ և ցավ չէ, որ Ա. Միքայելյանը «բան չէր հասկանում զինվորական գործերից», բայց ավելի քան պարսավելի է ու չկշռադատված նրանց գործունեության մարտավարությունը, արկածախնդրական-թեթևամիտ ցուցադրական գործողությունները:

Ելակետ ունենալով Արցախում կատարված դեպքերը պատկերող հուշագրությունների և վավերագրերի վկայությունները՝ կարելի է ասել, որ Դալի Ղազարի ժամանմամբ Արցախում հաստատվում է մի նոր իրավիճակը, որտեղ գործող գլխավոր անձը դառնում է հենց Դալի Ղազարը: Խ. Մելքունյանի տեղեկացմամբ՝ Դալի Ղազարը իր ձեռքն է վերցնում զինվորական գործը և շրջելով շրջանները, օրը ցերեկով հրապարակավ գորահանդեսներ է կազմակերպում ու ոգևորված ձառեր արտասանում: Նրա ներկայությունը լուրջ ազդեցություն է գործում ու որոշակիորեն փոխում Ա. Միքայելյանի գործունեության ուղղվածությունը: Նա նույնպես հետելով իր գործընկերոջ օրինակին՝ գործում է բացահայտ և երբեմն ոչ միայն մասնակցում էր Դալի Ղազարի կազմակերպած գորահանդեսներին, այլև ինքն է նախաձեռնում համանման գորահանդեսներ⁵⁸:

Հ. Ստեփանյանը նշում է, որ ինքը՝ որպես զինվորական, Ա. Միքայելյանի առաջարկությամբ ու ընկերակցությամբ մեկ անգամ մեկնել է դիտելու Ղարաբուլաղի մերձակայքում նշանակված մեծ զորաշարժը, որին

⁵⁶ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Իմ յիշելի յուշերը, հ.1, էջ 161:

⁵⁷ Թումյան Դ., նշվ. աշխ., էջ 274:

⁵⁸ Տե՛ս ԴՅԴ ԿԱ, քժ. 1649, գ. 4, էջ 24:

մասնակցում էին չորս-հինգ վաշտ արցախցի զինվորներ: Իսկ այս նույն օրը, Վարանդայի Ճարտար գյուղում գորահանդես է անցկացնում Դալի Ղազարը⁵⁹:

Եղիշե Իշխանյանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Ջանգեզուրում, անդրադառնալով Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի գնահատմանը, իր քննադատական վերաբերմունքն է արտահայտում ապստամբության կազմակերպիչների ոչ ծանրակշիռ, ցուցադրական գործողությունների նկատմամբ, և որպես ապացույց իր քննադատական դիտողությունների, նշում է. «Ապստամբությունից առաջ մի անգամ Դալի Ղազարի առաջարկությամբ Արցախի ձիաուոր մարտիկ ուժերի ընդհանուր ցուցադրում է կատարում. բոլոր շրջաններից ձիաուոր մարտիկները կենտրոնանում են որոշեալ վայրում, հազարից ավելի հեծեալներ: Դալի Ղազարը չափազանց ոգևորում է ձիաուորներով ու բացականշում. «Այսքան ձիաուոր ուժ միատեղ հաւաքած մեր կառավարությունը չունի. այս ձիաուորներով կարելի է ամբողջ Մուղանի դաշտը գրավել»⁶⁰:

Ինչ խոսք, որ համանման ելույթները և Արցախի մի շարք վայրերում բազմիցս կրկնվող բացահայտ զինվորական մարզումները և այլ բնույթի ցուցադրական ձեռնարկումները չէին կարող չգրավել ադրբեջանական իշխանությունների ուշադրությունը:

«Արսեն Միքայելյանը, - շարունակում է Ե. Իշխանյանը, - Դալի Ղազարը և Մեսեանը թերագնահատել էին Ադրբեջանի զինուորական ուժը և ունեցած նիւթական կարողությունը: Եւ Արցախի հայութեան հասած դժբախտությունը ամբողջովին այդ թերագնահատման արդիւնքն է»⁶¹:

Արցախ գործուղված ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչները քաջատեղյակ էին, որ իր կազմավորման առաջին իսկ օրից Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով Հայաստանի Հանրապետության դեռեւս ոչ այնքան կայուն վիճակից և Թուրքիայի, ապա նաև Անդրկովկասում հաստատված դաշնակից տերությունների աջակցությունից, հաստատակամորեն նպատակադրվել էր բռնությամբ զավթել Արցախը եւ դրանով իսկ մեկընդմիջտ արմատախիլ անել Հայաստանին վերամիավորվելու արցախահայության ձգտումները:

Այս կապակցությամբ արտահայտելով Արցախը բռնությամբ զավթելու Ադրբեջանի որդեգրած քաղաքականությունը՝ Ադրբեջանի զինված ուժերի շտաբի պետ, ցարական բանակի գեներալ-լեյտենանտ Սուլկեիչը Սուլթանովին հասցեագրած հրահանգում գրում է. «Ադրբեջանի կառավարության գերատեսչությունից պահանջվում է ի կատար ածել պետական անհրաժեշտ մի խնդիր՝ ուժով գրավել և Ադրբեջանին միացնել Լեռնային Ղարաբաղը»:

Ավելին, Սուլթանովին հասցեագրած մեկ այլ հրահանգում՝ գեներալ Սուլկեիչը նշում է. «Գլխից հանել ու դեն շարտել Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծման վերաբերյալ հասկացողությունը»⁶²:

Հստակ ներկայացնելով Արցախի խնդիրը բացառապես գենքի ուժով լուծելու Ադրբեջանի պաշտոնական դիրքորոշումը՝ Սուլկեիչը միաժամանակ խորհուրդ է տալիս «...աբդուլհամիդյան հեծելազորների օրինակով, քրդերից կազմակերպել զինված ջոկատներ և դրանք ամենուրեք օգտագործել հայերի դեմ»⁶³:

Ստանալով կառավարության հանձնարարությունն ու ֆինանսական միջոցները՝ Սուլթանովը թուրք սպաների աջակցությամբ կազմակերպում է քրդական հատուկ խմբեր, որոնք կոչվում էին ջանքեզարներ (կյանքից հոգնած, հուսահատված) եւ դրանք կենտրոնացնում է Շուշիում ու Արցախի սահմանամերձ շրջաններում (Աղդամ, Ջեւանշիր, Ջեբրայիլ): Ուշագրավ է, որ քրդական հեծելախմբերի հրամանատարությունը Սուլթանովը վստահում է իր եղբայրներին՝ Սուլթանբեկին եւ Իսկանդերբեկին⁶⁴:

Միաժամանակ, Ադրբեջանի իշխանությունները շրջափակման մեջ վերցնով Արցախը՝ ձգտում են սովաճառության սպառնալիքով իրենց կամքը թելադրել արցախահայությանը: Կառավարության հրահանգով խստորեն արգելվում է արցախցիներին հացահատիկ, գյուղատնտեսական ուրիշ մթերքներ եւ այլն: Կառավարության որոշմամբ՝ կախաղան էր սպառնում բոլոր նրանց, ովքեր կհամարձակվեին խախտել հրահանգն ու որեւէ մթերք վաճառել հայերին:

Արցախի նկատմամբ կիրառած վերոհիշյալ գործողությունների հետեւանքով «Միայն Բերդաձոր, Հարար և Փարաջանց գյուղերի 5000 գաղթականներից բոլորտի օրերին մահացան 1500 մարդ:

⁵⁹ Նույն տեղում, գ.3, ք 20-21:

⁶⁰ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 614:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 615:

⁶² Սեյյան Վ. Շուշի, Երեւան, 1991, էջ 74:

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74-75:

ժամանակակիցների վկայությամբ Ղարաբաղի բոլոր գյուղերում սովը համաճարակի նման կոտորում էր հատկապես ծերերին ու երեխաներին: Այսպես՝ օրինակ, Ձանձոր գյուղում, որ ուներ ընդամենը 120 ընտանիք, երկու շաբաթվա ընթացքում սովամահ եղան 90 մարդ»⁶⁵:

Այսուհանդերձ, արցախցիները, չհանդուրժելով մուսաֆաթականների զավթողական պահանջները, բազմիցս գումարված համաժողովներում, արտահայտելով ողջ արցախահայության կամքն ու ցանկությունները, մշտապես Հայաստանի Հանրապետությանը վերամիավորվելու որոշումներ էին կայացնում: Հայոց հինավուրց Արցախ աշխարհում բազում անընդմեջ արյունալի բախումներ էին տեղի ունեցել հայերի ու թուրքերի միջև:

1919 թ. նոյեմբերին Ձանձեզուրում կրած խայտառակ պարտությունից և հաջորդ տարվա հունվար-փետրվարյան դեպքերից հետո ադրբեջանական իշխանությունները եռանդով նախապատրաստություններ են տեսնում զենքի ուժով լուծելու Արցախի խնդիրը:

Արցախում ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը, ահազանգելով Արցախին սպառնացող իրական վտանգը, Դրոյին հետևյալն է գրում.

«Ձանձեզուրի ռազմական գործողությունները սոսկալի յուզմունք են առաջ բերում Ադրբեջանի թրքութեան մէջ: Անմիջապէս զօրքեր են տեղափոխում: Թրքութիւնը զինուում, կամաւորական խմբեր են կազմում և նախապատրաստական աշխատանքի են դիմում՝ յարձակուելու Ձանձեզուրի և Արցախի հարցը ընդմիշտ լուծելու համար: Ի նկատի ունենալով Շուշուի գործողությունների հետևանքով Արցախում ստեղծուած դրութեան բարդութիւնը՝ Արցախի ներկայացուցիչները խնդրում են Դրոյին, միշտ պատրաստ լինել՝ Ադրբեջանի յարձակման դէպքում օգնութեան հասնելու: Մինչ այդ պահանջում են ուղարկել փամփուշտներ և դրամ»⁶⁶:

Դեպքերը զարգանում և իրար են հաջորդում չափազանց արագ: Եթե իրոք ադրբեջանական զորքերը Հաճի Սամուի քրդական հեծելախմբերի համագործակցությամբ ներխուժեին Արցախ, ապա ի՞նչով և ի՞նչպէս կարող էր Դրոն օգնել արցախցիներին:

Ավելին՝ նույն օրերին Դրոն իր հանձնարարությամբ Արցախ գործուղված իր ներկայացուցիչներից ստանում է հետևյալ ահազանգը. «Հայկական Ղարաբաղը զինուած է չափից դուրս թոյլ, իսկ ռազմամթերք կայ չնչին քանակութեամբ...»⁶⁷:

Ի պատասխան արցախցիների դիմումի ու ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի ու իր հանձնարարությամբ Արցախում գտնվող գործիչների ահազանգի՝ Դրոն հայտնում է հետևյալը. «... Ինչքան հնարաւոր է, իր ուժերի սահմաններում կօգնի ձեզ: Դրոն Արցախի գործիչներին տալիս է իր ապագայ գործողութիւնների ծրագիրը- Արցախին օգնութիւն հասնելու դէպքում, և առաջարկում է՝ Ադրբեջանի յարձակման դէպքում Արցախի ինքնապաշտպանութեան գործողութիւնների տեղական նախագիծը ուղարկել իրեն: Դրոն յայտնում է, որ իր տրամադրութեան տակ եղած դրամի ու ռազմամթերքի պաշար շատ քիչ կայ, ուստի Գորիսից մեկնում է կարճ ժամանակով Քեշիշքենդ (Վայոց Ձոր), որտեղից ուղիղ գծով կապվելու է Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ արագացնելու փամփուշտի և դրամի առաքումը Արցախի համար, և վերջնականապէս ստանալու կառաւարութեան հաւանութիւնը Արցախի գործողութիւնների սկսման վերաբերեալ և ծանօթանալու ընդհանուր քաղաքականութեան հետ »⁶⁸:

Եթե Ձանձեզուրում, ապա նաև Արցախում ծավալվող գործողությունները պիտի կենսագործվեին համաձայն ՀՀ կառավարության համաձայնությամբ ու որոշմամբ, ապա որևէ հարկ չպետք է լիներ, որ Դրոն վերոհիշյալ նպատակով մեկնել Քեշիշքենդ (Վայոց Ձոր), իսկ այնտեղից Երևան: ՀՀ կառավարությունը պարտավոր էր ակնդետ հետևել Ձանձեզուրում ծավալող գործողություններին ու պատրաստ լինել, ժամանակին Արցախ մեկնող զորամասերին ապահովել անհրաժեշտ զենք ու զինամթերքով: Այսինքն՝ այս դեպքում պիտի անխափան ու արդյունավետ գործեին թիկունքի, այն է՝ այս պարագայում Հայաստանի ու ռազմաճակատի, այն է՝ Ձանձեզուրի ու Արցախի կապն ու հաղորդակցության ուղիները: Հավանաբար, ՀՀ կառավարությունը դեռևս ինչպես հարկն չէր ձեռքազատվել, հաղթահարել նախորդ տարում Թուրքիայի և Ադրբեջանի բազմապիսի աջակցությամբ հանրապետության գրեթե ողջ տարածքում բռնկված մահնդակական բնակչության զանգվածային բռնկված զինված ելույթների պատճառով հանրապետությանը հարուցած ծանրագույն հետևանքները:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁶ Տե՛ս ԳԳ ԲԿԱ., թժ. 8, գ. 10:

⁶⁷ ԳԳԴ ԲԿԱ., թժ. 1469, գ. 1, էջ 24:

⁶⁸ ԳԳ ԲԿԱ., թժ. 8, գ. 10:

Արցախցիների դիմումը և Դրոյի պատասխանն ու ձեռնարկած քայլերը մատնանշում են, որ Հայաստանի կառավարությունը, գլխավոր ուշադրությունը բևեռելով մահմեդական բնակչության գինված ելույթների «խաղաղեցման», ապա նաև Ջանգեզուրը թուրք բնակչությունից «մաքրելու» հույժ կարևոր խնդիրների կենսագործմանը, դեռևս ինչպես հարկն է, չէր նախապատրաստել անհրաժեշտ միջոցները՝ վերջնականապես լուծելու նաև Արցախի հարցը: Այդ պատճառով հայկական մարտական ուժերի մուտքը Ջանգեզուրից Արցախ ձգձգվում է, թեպետ այնտեղ ծավալվող դեպքերը թելադրում էին գործել ճիշտ հակառակ ուղղվածությամբ՝ առավելագույնս արագ և կազմակերպված:

Ջանգեզուրում և Արցախում ծավալվող հետագա դեպքերը միանշանակ մատնանշում են, որ Ադրբեջանը, երբեք չհրաժարվելով Ջանգեզուրն ու Արցախը բռնազավթելու նկրտումներից, զանգեզուրյան հունվարյան դեպքերից հետո դուրս-ինչ մատնված չէր անգործության: Այդ մասին աներկբա հավաստում են ՀՀ արտաքին գործոց նախարարությանը հասցեագրած Ադրբեջանում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության զեկուցագրերը: Ներկայացրած զեկուցագրերում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը բազմիցս տեղեկացնում ու ահազանգում է Ադրբեջանի կառավարության ռազմական ձեռնարկումների իսկությունը, մասնավորապես Ջանգեզուրի և Արցախի սահմանամերձ տարածքներում գործերի կենտրոնացման փաստերը⁶⁹:

1920 թ. հունվարի 22-ի թվագրած հաղորդագրությունում Ադրբեջանում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակից Առաքելյանը հաղորդում է «Այսօր Սուլթանովը հատուկ առաջադրանքով մեկնել է Դարաբադ: Հուսալի աղբյուրների տեղեկացմամբ պարզվում է, որ նա մեկնում է Վարանդա և Ջանգելան, այնտեղ գործեր կենտրոնացնելու նպատակով, իբր թե կանխելու Ջանգեզուրից սպառնացող վտանգը»⁷⁰:

Ադրբեջանի տենդագին նախապատրաստությունը, ինչ խոսք, չէր կարող գաղտնիք լինել ՀՀ կառավարության համար:

1920 թ. մարտի 6-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանը Արցախի հայրենակցական միության անունից հեռագրում է Ամերիկյան գինվորական կոմիսարին, իսկ կրկնօրինակները Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ներկայացուցիչներին և տեղեկացնելով Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրականացվող ռազմական պատրաստությունների մասին, խնդրում է շտապ միջոցների դիմել, կանխելու ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի մասնակցությամբ Արցախի վրա ձեռնարկվող հարձակումը⁷¹:

Ամերիկյան գինվորական կոմիսարին հայտնելով Արցախին սպառնացող վտանգը՝ Ալ. Խատիսյանը հույս է հայտնում, որ գերագույն կոմիսարը ունենալով «...մեծ հեղինակություն, եվրոպական մշակույթ, չի հաշտվելու Ադրբեջանի հյուսած խարդավանքների հետ և կձեռնարկի հնարավոր բոլոր միջոցները նպաստելու մայր-հայրենիքին՝ Հայաստանին Արցախի քաղաքական վերամիավորմանը: Մեկ անգամ ևս հիշեցնում ենք Ձեզ, որ ադրբեջանցիները չեն համարվում Արցախի բնիկներ և Հայաստանից որևէ մասի: Օգտվելով Թուրքիայի քաղաքական և նենգ քաղաքականությունից՝ Ադրբեջանը ձգտում է բռնազավթել մեր հայրենիքի այս կամ այն տարածքը: Այդ քաղաքականությունն ուղղված է մեր հայրենիքի միասնականության դեմ և առաջ է բերում պատերազմի մշտական իրավիճակ:

Խոնարհաբար խնդրում ենք՝ Ձեր միջամտությամբ վերջ տալու Թուրքիայի և Ադրբեջանի դավերին ու խարդավանքներին:

Նախագահ՝ Անանուն, քարտուղար՝ Հարությունյան»⁷²:

Ընդամենը երկու օր անց՝ մարտի 8-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանն ուղերձ է հղում Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարին և նրա ուշադրությանը ներկայացնելով Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերի կողմից Արցախին սպառնացող իրական վտանգը՝ ՀՀ կառավարության անունից «...կտրուկ բողոք եմ հայտնում ընդդեմ Խանքենդի և Աղդամի անմեղ խաղաղ հայ բնակիչների կոտորածի ու ադրբեջանական կառավարության ագրեսիվ գործունեության կապակցությամբ, որն անխուսափելիորեն հանգեցնելու մեծածավալ արյունահեղության»⁷³:

⁶⁹ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 355-362:

⁷⁰ Նույն տեղում, ст. 362:

⁷¹ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1922 гг., Ереван, 1992, ст. 382-383:

⁷² Նույն տեղում:

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, ք. 117:

«Հ կառավարության անունից Ադրբեջանի հայտնելով կտրուկ բողոքը՝ Ալ. Խատիսյանն ընդգծում է. «...խնդրում եմ ձեռնարկել Ձեզանհին կախնված բոլոր հնարավոր միջոցները՝ կանխելու ադրբեջանական զորքերի ներխուժումը Արցախի խորքերը, որը սպառնում է անխուսափելի արյունահեղ ընդհարումներ»⁷⁴։

«Հ կառավարությունն Արցախի հարցով, ինչպես արդեն նշվել է, բազմիցս էր դիմել դաշնակից տերությունների միջամտությանն ու օգնությանը, բայց անգամ ամենաճակատագրական պահին, ինչպես հարկն է, չէր ստացել ակնկալվող աջակցությունը։ Բացառություն չէր կարող կազմել նաև այդ դիմումի պատասխանը։

Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում Արցախի և Ջանգեզուրի իրական կացությունը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ համաձայն Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած մարտավարության, զորքերը Արցախի ու Ջանգեզուրի վրա հարձակումը պիտի ձեռնարկեին մի քանի ուղղությամբ ու միաժամանակ, ընդամենն առավել մեծաքանակ մարտական ուժեր նախատեսվում էր կենտրոնացնել Արցախի ուղղությամբ։ Համանման մարտավարությամբ, այն է՝ մեծաքանակ զորքերի մասնակցությամբ հզոր հարձակումների ձեռնարկմամբ՝ Ադրբեջանի իշխանությունները ձգտում էին ու լիահույս էին արագորեն ընկճել արցախահայության դիմադրությունը, որից հետո ավելի դյուրին կլիներ լուծել Ջանգեզուրը բռնազավթելու խնդիրը։

Ադրբեջանական իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների մասին «Հ կառավարության ներկայացուցիչներ Արսեն Միքայելյանն ու Կ. Աթանեսյանը Ջանգեզուրի իշխանությանը հասցեագրած նամակում հայտնում են, որ «Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է կենտրոնացնում 1. Ջերբայի-Ջանգեզուր ուղղությամբ, 2. Նախիջևանի և Օրդուբադի ուղղություններով՝ շրջափակելու Ջանգեզուրը...»

Միաժամանակ Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է մտցնում Թարթառի հովիտը»⁷⁵։

Ջանգեզուրի իշխանություններին տեղեկացնելով Արցախին սպառնացող վտանգի իրողությանը՝ նրանք հավատացած էին, որ ժամանակին կստանան «Հ մարտական ուժերի աջակցությունը։

Ստանալով նամակը՝ Ս. Մելիք-Յոլչյանը Ա. Միքայելյանի ու Կ. Աթանեսյանի հաղորդածը տեղեկացնում է «Հ վարչապետին ու սպարապետին և պատասխան նամակում գրում է «Դրօն այստեղ չէ, սպասեցնեք նրա վերադարձին, որովհետև Ղարաբաղի զործերի դեկավարությունը մտնում է նրա իրաւատւթիւնների մէջ, սանաւանդ որ մեզ մօտ չկա ոչ մի փաստիուշտ ու ոչ մի դրամ»։

Ս. Մելիք-Յոլչյանը միաժամանակ նրանց հիշեցնում է Դրոյի հրահանգը. «...ինչքան կարելի է իրենց գործունեութիւնը տանեն գաղտնի, որ Ադրբեջանը չջղայնանա...»⁷⁶։

Ի՞նչ պիտի արվեր. «Հ կառավարությունն այդ պահին չէր կարող օգնություն հասցնել Արցախ։ Գործի շահերը հրամայաբար պահանջում էին, որ Արցախի ապստամբության կազմակերպիչները գործեին սթափ, կշռադատված ու, անպայման, հաշվի առնեին արցախահայության հնարավորություններն ու Դրոյի կողմից իրենց տրված անաղմուկ ու առանց ցուցադրական ելույթներով գործելու հրահանգը։

Ըստ Գ. Բալայանի և Զ. Յոլյանի կազմած վերոհիշյալ գեկուցագիր-տեղեկագրի՝ Ջանգեզուրից Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հաղորդած «Ջանգեզուրի ուժերի գլխավոր ուշադրութիւնը պէտք է դարձնել Օրդուբաթի և Նախիջևանի վրայ» տեղեկությունը ստանալուց հետո «Ա. Միքայելյանը, Դալի Ղազարի հետ սկսում են իրենց պատասխանատւութեամբ ինքնազուխ գործել։ Ա. Միքայելյանը իր ստացած տեղեկութիւններին իրազեկ չէ անում տեղական ինքնապաշտպանութեանը գործակցող գործիչներին...»⁷⁷։

Մարտի սկզբներին Արսեն Միքայելյանի, Դալի Ղազարի և Հովակ Ստեփանյանի մասնակցությամբ տեղի է ունենում զինվորական գաղտնի ժողով, որտեղ ընտրվում է զինական ուժերի հրամանատարական կազմը և որոշվում, չսպասելով Ջանգեզուրից սպասվող օգնությանը, մարտի 23-ին սկսել ապստամբությունը։

Ըստ ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամ Խ. Մելքոնյանի, որը միաժամանակ Ա. Միքայելյանի հրահանգով նշանակվել էր Վարանդայի լիազոր, Արցախում ապստամբություն սկսելու որոշումը, տեղյակ չպահելով անգամ գավառի ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներին ու առանց նրանց համաձայնության, կայացվել է Ա. Միքայելյանի, Դալի Ղազարի և Դիզակի ինքնապաշտպանական

⁷⁴ Նույն տեղում։

⁷⁵ ՀՀ ԲԿԱ, , ֆ. Ս. Վ. (Սիմոն Վրացեան), քծ. 8, գ. 10, էջ 3։

⁷⁶ Նույն տեղում։

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 3-4։

շրջանի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի համատեղ համաձայնությամբ ու վճռով: Այդ նրանք են որոշել ապստամբությունը սկսել մարտի 16-ին, ապա փոխել են օրն ու նշանակել մարտի 23-ին⁷⁸:

Ավելին՝ ըստ նրա պնդման՝ «Ղարաբաղի ապստամբությունից ես ոչ մի տեղեկություն չեմ ունեցել: Ապացույց դորան, որ մարտի 22-ին ես պատահմամբ գալիս եմ Սարուշեն և նույն օրը վերադառնում Կղարծին, կես ժամ չանցած, ինձնից յետոյ գալիս է Աւդուռ-Միւրիշէնի ճակատի հրամանատար սպայ Միքայել Պարսեղեանը և յայտնում, որ այս գիշեր պիտի Չրախլուի դիրքերը բռնենք և արդէն ինքը Ղալի Ղազարի դիսպոզիցեան ունի ստացած»⁷⁹:

Մարտի 22-ի գիշերը և. Մելքունյանը 120 զինվորներով Կղարծ գյուղից մեկնում է Մյուրիշեն, ապա Միքայել Պարսեղեանի գլխավորած մարտախմբի հետ գրավում են Չրախլուի բոլոր դիրքերն ու սպասում Ղալի Ղազարի հրահանգին:

Հարկ է նկատել, որ ավելի քան անհասկանալի է ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցչի - նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած զինվորական ժողովի կայացրած՝ Արցախում տիրող կացությանը ոչ համահունչ, միանգամայն չկառադատված ու վնասակար այդօրինակ որոշումը:

Ըստ Արցախի և. Մելքունյանի՝ Արցախում թույլ կազմակերպված ապստամբության վաղաժամկետ բռնկման գլխավոր մեղսագործներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, եղել է Ղալի Ղազարը՝ իր անխոհեմ, չկառադատված ու ցուցադրական գործողություններով: Ղալի Ղազարը, որն իր ձեռքն էր վերցրել Արցախի զինվորական գործը, փոխանակ, համաձայն իրենց տրված հրահանգի, գաղտնիորեն ու անադնուկ նախապատրաստել մարտական ուժերը, շրջել է շրջաններում և հրապարակավ ու ցուցադրաբար կազմակերպել Արցախի մարտական ուժերի գորահանդեսները⁸⁰:

Դիզակի զինվորական շրջանի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի բնութագրմամբ՝ «... ազատ լեռներում օդ ծծող Ղալի Ղազարը, Արսէն Միքայելեանը, Ջախար Մեսեանն ու ռոտմիստր Տէր-Մարտիրոսեանը կազմակերպում են օրը ցերեկով պարատներ (գօրատես) և հազարաւոր զինւած հայ գիւղացիների վաշտերը թմբկահարութեամբ զինավարժութիւններ են կատարում Վարանտայում և Զիւանշիրում ու Խաչէնում»⁸¹:

Իրականում գնդապետ Ջախար Մեսյանը չի կազմակերպել գորահանդեսներ, այդ մասին, բացի Հ. Ստեփանյանի մեջբերումից, չկա որևէ մեկ այլ փաստաթուղթ, որը մատնանշի ցուցադրական գործողություններին նրա մասնակցությունը:

Ղալի Ղազարի չկառադատված ու ցուցադրական վերոհիշյալ գործողությունների իրողությունը, ինչպես արդեն նշվել է, վկայակոչում է նաև Եղիշե Իշխանյանը:

Իհարկե, քնած չէին Արցախում կատարվող իրադարձություններին ակնդետ հետևող Ադրբեջանի իշխանությունները:

«... Ղալի Ղազարի գալուց յետոյ, - գրում է և. Մելքունյանը, - Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական գործը այլ պատկեր է ստանում: Կամաց-կամաց ռազմականի է անցնում և ամբողջը յայտնի է դառնում Սուլթանովին: Այն որ մինչև Ղալի Ղազարի գալը գաղտնի էր, յետոյ յայտնի է դառնում, որովհետև հրապարակի վրայ էր անէն ինչ»⁸²:

Ավելին, և. Մելքունյանի գնահատմամբ՝ «... խորապէս համոզված եմ, որ եթէ Ղալի Ղազարը այդ օրերին չգար Ղարաբաղ, երբեք Ա. Միքայելեանը յանձն չէր առնել առանց Զանգեզուրի և Դրօյի կարգադրութեան այդպիսի պատասխանատու գործ սկսել, անգամ եթէ ցանկանար էլ...»⁸³:

Ադրբեջանը տեղյակ էր Արցախում տիրող կացությանն ու գորքեր է կենտրոնացնում՝ հերթական անգամ զենքի կիրառմամբ արցախահայությանը պարտադրելու ընդունել իր իշխանությունը:

Հայաստանի գորքերի գլխավոր հրամանատարի գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Վեթիլովի և գեներալ-գորաբնակարանապետ(квартупмеісmp) գնդապետ Պրիմատովի կազմած Հայաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը(հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1 1920 թ.) ներկայացնող համառոտ տեղեկագրի վկայությամբ՝ թեպետ նոյեմբերի 22-ին կայացած հայ-ադրբեջանական համաձայնագիրը չլուծեց

⁷⁸ ՀՀԿ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 4, էջ 22:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 28:

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

⁸¹ ՀՀԿ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 8:

⁸² Նույն տեղում:

⁸³ Նույն տեղում:

Արցախի հարցը, սակայն Հայաստանի կառավարությունը հույս ուներ, որ այդ հարցը լուծվելու էր գարնանը Փարիզում կայանալիք կոնֆերանսում⁸⁴:

1920 թ. գարնանը Ադրբեջանի իշխանությունների ձեռնարկած քայլերն ու Ջանգեզուրին և Արցախին սպառնացող աղետը հրամայաբար թելադրում էին ՀՀ կառավարությանը, որ անհրաժեշտ է ձերբազատվել այդ հարցում դրսևորած հանգիստ ու սպասողական կարգավիճակից և գործել առավել վճռական մարտավարությամբ, մանավանդ քաջատեղյակ էր Ջանգեզուրն ու Արցախը զենքի ուժով զավթելու նպատակով Ադրբեջանի տենդագին ռազմական նախապատրաստությանը:

ՀՀ կառավարությունը Ջանգեզուրի ու Արցախի վրա Ադրբեջանի հարձակումը կանխելու նպատակով հավատարիմ իր դավանած մարտավարության, դիմում է ոչ միայն դաշնակից տերություններին, այլև որպես միջնորդի՝ Վրաստանի կառավարությանը:

Հայաստանի վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորիին հասցեագրած դիմումում նախ հիշեցնում է, որ Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ Թիֆլիսում նախատեսվում էր հրավիրել կոնֆերանս, որը կոչված էր լուծելու ոչ միայն վիճելի տարածքների, այլև Ջանգեզուրի և Արցախի հարցը: Հակառակ դրան՝ Ադրբեջանի կառավարությունը խախտում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Արցախի Ազգային Խորհրդի հետ կնքած համաձայնագիրը, և որոշում է զենքի ուժով բռնագրավել Ջանգեզուրը ու Արցախը:

Ալ. Խատիսյանի տեղեկացմամբ՝ Ադրբեջանի կառավարությունը կենտրոնացնելով կանոնավոր զորամասեր ու հրոսակախմբեր, մարտի 20-ին Արցախի հայ բնակչությանը ներկայացրել է զինաթափվելու վերջնագիր: Արցախի բնակչությունը մերժում է ընդունել իրեն ներկայացրած վերջնագիրը՝ գտնելով, որ դրանով Ադրբեջանը խախտում է օգոստոսի 22-ի օրինական համաձայնագիրը, իսկ զինաթափումը հավասարագոր է կոտորածի⁸⁵:

Ըստ Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պատասխանատու աշխատակիցներ գնդապետ Վեքիլովի և գնդապետ Պրիմատովի կազմած տեղեկագրի՝ «Գարնան առաջին նշանները ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանը պատրաստվում է Արցախի հարցը լուծել զենքի միջոցով: Մարտի 11-ին և 12-ին Բաքվից Ղարաբաղ և Ջանգեզուր (Ջեբրայիլի տարածքով) է ուղարկել զորքերի համար անհրաժեշտ բոլոր տեսակի զենքերով բարձած 90 վագոն: Ղարաբաղի զինաթափման հարցը վճռված է»⁸⁶:

Ալ. Խատիսյանը Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորիին ուղղված վերոհիշյալ դիմումում հայտնում է, որ Ադրբեջանը ստանալով արցախահայության մերժողական պատասխանը, Արցախը զենքի ուժով զինաթափելու նպատակով ազերի կանոնավոր զորամասերի ու հրոսակախմբերի միջոցով ամբողջ ձակատով հարձակում է ձեռնարկում Ջանգեզուրի և Արցախի վրա: Շուշիում կոտորվել է ողջ հայ բնակչությունը: Հակառակ հայ բնակչության կամքի ու ցանկության, Փարիզի Խաղաղության կոնֆերանսի որոշման և Լորդ Քերզոնի վերջին հեռագրի՝ Ադրբեջանը ձգտում է վերջնականապես նվաճել Արցախն ու Ջանգեզուրը:

Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ օգտվելով Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող վիճելի հարցերը խաղաղ ձանապարհով լուծելու Հայաստանի կառավարության դրսևորած խաղաղասիրական դիրքորոշումից՝ Ադրբեջանի կառավարությունը Անդրկովկասում վերստին վառում է պատերազմի բռնկման կրակը, որը կարող է կործանարար ազդեցություն գործել բովանդակ Անդրկովկասի վրա⁸⁷:

Վրաց արտաքին գործերի նախարարին ներկայացնելով վիճելի տարածքների, մասնավորապես Արցախի, Ջանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի դրսևորած զավթողական նկրտումները՝ Ալ. Խատիսյանը նշում է. «Իմ կառավարության անունից խնդրում եմ, հանուն Անդրկովկասին սպառնացող վտանգի կանխման, ձեր կողմից Ադրբեջանի կառավարության վրա գործադրեք համապատասխան միջոցներ, որպեսզի անհապաղ դադարեցնեն Արցախի և Ջանգեզուրի վրա իրականացվող հարձակումները և հրաժարվեն Արցախի հարցը զենքի ուժով լուծելու փորձերից»⁸⁸:

Պիտի ընդգծել, որ Գեգեչկորին սթափ և կշռադատված է գնահատում հայ-ադրբեջանական պատերազմի բռնկման պարագայում Անդրկովկասին, այդ թվում Վրաստանին սպառնացող վտանգի հավա-

⁸⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), ք. 179:

⁸⁵ Տե՛ս ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. ՍԿ, գ. 8/8, էջ 3:

⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), ք. 179:

⁸⁷ Տե՛ս ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. ՍԿ, գ. 8/8, էջ 3:

⁸⁸ Նույն տեղում:

նականությունը և հիմք ընդունելով Ալ. Խատիսյանի կողմից «Հ կառավարության անունից իրեն ներկայացրած խնդրանքը՝ նոյեմբերի 5-ին դիմում է Փարիզի Խաղաղության կոնֆերանսի գլխավոր կոմիսարին, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ գնդապետ Հասկելին, Անդրկովկասում Բրիտանիայի գլխավոր կոմիսար Ուորդոուպին, Ֆրանսիայի և Իտալիայի առաքելությունների ներկայացուցիչներին հետևյալ ուղերձով.

«Ձերո գերագանցությւն,

Ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների՝ Չանգեզուրի գավառում նախապատրաստվում են գործողություններ, որոնք կարող են ունենալ վատթարագույն հետևանքներ: Գտնում ենք, Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող ամբողջ դժվարությունները կարելի է կարգավորել միայն խաղաղ համաձայնության միջոցով: Չենք միջոցով վիճելի հարցերի լուծումը անցանկալի է ու վտանգավոր: Մենք ձգտում ենք հավաստիացնել Հայաստանին և Ադրբեջանին բարեկամաբար լուծել Չանգեզուրի գավառում իրենց միջև գոյություն ունեցող վիճելի հարցերը: Հույս ունենալով, որ մեր միջնորդությունը կարող է հանգեցնել ցանկալի արդյունքի, պատիւ ունենք խնդրել Ձեզ՝ գործադրել Ձեր ունեցած ողջ ազդեցությունը, կանխելու զինուած բախումը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև:

Այդ նկատառումով, Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը գտնում է, որ ժամանակն է ձեռնարկել այնպիսի ազդեցիկ գործողություններ, որոնք կհանգեցնեն վիճելի հարցերի խաղաղ կարգավորմանը»⁸⁹:

Ժամանակը միանշանակորեն ցույց տվեց, որ «Հ կառավարության կողմից դաշնակից տերություններին և Վրաստանի կառավարությանը ներկայացրած դիմումներն այս անգամ դարձյալ որևէ ցանկալի արդյունք չեն ունեցել և չէին կարող ունենալ: Չանգեզուրն ու Արցախը գեներալ ուժով բռնազավթելու Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունն ու նկրտումներն անբեկանելի էին:

Նույն տարվա մարտի 23-ին ադրբեջանական բազմաձևազարանոց բանակը, որին միանում են Հաջի-Սամյուրիի քրդական հեծյալ հրոսակախմբերը, տարբեր ուղղություններով ներխուժում են Արցախ: Սկսվում են անհավասար, իսկ մի քանի ինքնապաշտպանական շրջաններում՝ հերոսական մարտերը:

Հաջորդ օրը՝ մարտի 23-ին Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Խոյսկին Հայաստանում հավատարմագրված իրենց դիվանագիտական ներկայացուցիչն հայտնում է. «22-ի գիշերը ողջ Ղարաբաղում բռնկվել է հայերի ապստամբությունը: Միաժամանակ, հայկական զինված ուժերը հարձակվել են Խանքենի, Ասկերանի և այլ բնակավայրերի վրա: Հարձակումն առայժմ հետ է մղվել, հայկական կողմի կրուստներն ավելի մեծ են: Շտապ հաղորդեք Վեդիբասարի և Նախիջևանի շրջաններում կայանալիք հետագա դեպքերի մասին: Անհրաժեշտ է հնարավոր բոլոր միջոցներով անհապաղ օգնել Վեդիբասարին ու Նախիջևանի և նրանց տեղեկացնել Ղարաբաղում ծավալվող դեպքերը»⁹⁰:

Միանգամայն պարզ է և հասկանալի Հայաստանի տարածքում գտնվող թուրքաբնակ շրջաններում, մասնավորապես Վեդիբասարում ու Նախիջևանում ծավալվող դեպքերի նկատմամբ Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի ցուցաբերած հետաքրքրության բուն նպատակը: Հայաստանի թուրքաբնակ շրջանների զինված ելույթներն անտարակույս իրենց վրա կբեռեին «Հ կառավարության ուշադրությունը և Ադրբեջանն առավել դյուրին միջոցների գործադրմամբ՝ կարող էր հաղթահարել արցախահայության դիմադրությունն ու վերջնականապես լուծել գավառը Ադրբեջանի գերիշխանությանն ենթարկելու խնդիրը:

Իսկ այդ նույն ժամանակահատվածում ադրբեջանական զինվորական ուժերը Արցախում և, մասնավորապես Շուշիում ձեռնարկած գործողություններին զուգընթաց, ինչպես արդեն նշվել է, հերթական անգամ հարձակում են գործում նաև Չանգեզուրի վրա: Այդ հարձակումը կարելի է համարել ադրբեջանական հրամանատարության կողմից ծրագրած մարտավարական քայլ, որի գլխավոր նպատակը, նախ և առաջ Արցախի գրավումն էր: Եթե Ադրբեջանին հաջողվեր այդ հարձակմամբ Արցախը կտրել Չանգեզուրից, ապա Արցախը լիովին կհայտնվեր շրջափակման մեջ, և այդ դեպքում ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերն ու նրանց զորակցող թուրք և քուրդ հրոսակախմբերը մեծ հնարավորություն էին ձեռք բերում առավել դյուրին միջոցների գործադրմամբ հաղթահարել արցախահայության ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունն ու բռնագրավել գավառը:

Ըստ «Հ զինվորական նախարարության հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանի կողմից Հայաստանի զինվորական ուժերի շտաբի պետին ներկայացրած զեկուցագրի, ազերի զինական

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 8:
⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, ք. 214:

ուժերը Ձանգեզուրի վրա հարձակում են գործել երեք ուղղությամբ. 1. Մինքենդից դեպի Գորիս, 2. Կարլաբայից Ղախանը Ձանգեզուրից կտրելու նպատակով դեպի Ալի-Ղուլի-Ուշաղի և Ջեբրայիլի կողմից⁹¹:

Ձանգեզուրի մարտական ուժերը, ինչպես արդեն նշվել է, հերթական անգամ դրսևորելով մարտական անկողություն ոգի և մարտնչելու անզուգական վարպետություն, մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվներում ջախջախել են թնդանորթների և բազմաթիվ հրոսակախմբերի աջակցությամբ հարձակվող ադրբեջանական 5-րդ և 7-րդ գնդերին, որոնք վերջերս էին Բաքվից ու Լենքորանից տեղափոխվել Ջեբրայիլ⁹²:

Համաձայն Ադրբեջանի բանակի 2-րդ դիվիզիայի շտաբի պետ գնդապետ Սոկոլովի խոստովանության՝ ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի զինակցությամբ Ձանգեզուրի վրա ձեռնարկված հարձակմանը մասնակցել են նաև Ղաղստանի և լեզգիների զուամրտակներն ու քրդական հեծյալ զորախմբերը, որոնք մասնակցել էին նախորդ տարվա նոյեմբերին տեղին ունեցած կռիվներին⁹³:

Ձանգեզուրում հերթական անգամ պարտություն կրելուց հետո Ադրբեջանի իշխանությունները իրենց ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում են Արցախի վրա:

Ինչպիսի՞ն էր Արցախի եւ ազերի մարտական ուժերի հարաբերակցությունը: Ըստ ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրի՝ հայկական բանակի գլխավոր շտաբը Ամերիկյան հյուպատոսության ուշադրությանն է ներկայացնում Արցախի եւ ազերի մարտական ուժերի մոտավոր քանակը: Եթե հիմք ընդունենք տեղեկագրում ներկայացված տվյալները, ապա պարզվում է, որ այդ նույն ժամանակահատվածում Արցախում զինված տղամարդկանց քանակը հավասար է եղել մոտավորապես 30.000-ի: Տեղեկագրում նշված չէ, թե 30.000 զինված տղամարդկանցից որքանն է մասնակցել Արցախի տարբեր շրջաններում ընթացող ինքնապաշտպանական մարտերին: Այս առումով տեղեկագրում համեմատաբար ավելի սպառիչ ու որոշակի են ներկայացված Արցախի վրա հարձակվող ազերի զորքերի քանակի մասին տվյալները⁹⁴:

Արցախի վրա տարբեր ուղղություններից հարձակվող զորքերի քանակը կազմել է. «Ընդամենը. 4 հետևակային, 3 հեծյալ գնդեր և ռոտմիստր Սուլթանովի քրդական 4-5 ջոկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիոնը: Սովորաբար դարաբառյան կռիվների ժամանակ ադրբեջանական զործող կանոնավոր զորքերի գնդերի անձնակազմը առավելագույնս համալրվում էր, և նրանց կազմում կարելի է հաշվել 8000 սվին և 2000 սուր»⁹⁵:

Եթե հիմք ընդունենք այդ տվյալները, ապա ստացվում է, որ Արցախի վրա հարձակվող 4 հետևակային գնդերը իրենց կազմում ունեցել են 32.000, իսկ 3 հեծյալ գնդերը՝ 6000 զինվորները և այդ ամենին գումարած՝ ռոտմիստր Սուլթանովի քրդական 4-5 ջոկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիան:

ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի կազմած տեղեկագրում ներկայացված տվյալները միանշանակորեն ցույց են տալիս, որ եթե նույնիսկ Արցախի 30.000 զինված տղամարդիկ ամբողջությամբ մասնակցեին մարտական գործողություններին, ապա դարձյալ զուտ քանակական առումով զգալիորեն զիջել էին ազերի մարտական ուժերին:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմամբ՝ ապստամբության բռնկման դեպքում արցախյան մարտական ուժերի գործողությունների մարտավարության նախագիծը, որի կրկնօրինակը ուղարկել էր Ղրղոյն, սպարապետ գեներալ Թ. Նազարբեկյանին, իսկ նա այդ նախագիծը հանձնում է Ձանգեզուրի զինվորական ուժերի հրամանատար գեներալ Ղազարյանին:

Եթե կառուցվածքային վերլուծության ենթարկենք նախագիծը, ապա պիտի առանձնացնել հետևյալը.

1. Ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանը պիտի զորահավաք կատարեր ու գրավեր Մարգուշևանն ու Թարթառը, ապա իր գլխավորած զորախմբի ուժը ցույց տալու նպատակով առաջանար Աղդամ: Միաժամանակ ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանը պիտի մշտապես հսկեր ու իր ձեռքում պահեր Եվլախ-Աղդամ խճուղու այն մասը, որն անցնում էր Թարթառով ու դրանով խոչընդոտեր ադրբեջանական կանոնավոր զորքի տեղաշարժերը դեպի Շուշի:

2. Գնդապետ Զ. Մեսյանը Զիվանշիրի ուժերի մի մասի ու Խաչենի ուժերով արշավում է Խանքենի և գրավում է այդ ավանը, որտեղ գտնվող զինապահեստներում ամբարված էին մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

⁹¹ Տե՛ս ԳԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, ք. 242:

⁹² Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 432:

⁹³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁴ Տե՛ս ԳԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, ք. 242:

⁹⁵ Նույն տեղում, ք. 174:

3. Դալի Դազարը գրավում է Ասկերանի կիրճն ու Խոջալուն և կտրում Խանքենդի և Աղդամի կապը: Միաժամանակ Դալի Դազարը պիտի քայլեր ձեռնարկեր՝ դրսից պաշտպանելու Շուշին ու թույլ չտար, որ լրացուցիչ ուժեր տեղափոխվեին ու կենտրոնանային քաղաքում:

4. Դիզակի ռազմական ուժերը պետք է գրավեին Մուսուրմանլարի ամառանոցները և անակնկալ հարվածեին ադրբեջանական զորքի ու կանավորական խմբերի թիկունքին: Դրանով նրանք հնարավորություն կընձեռեին Դրոյի էքսպեդիցիոն զորամասին, որ նա առավել դյուրին ու արագորեն անցներ Ջանգեզուրից դեպի Արցախ ձգվող ճանապարհն ու նշանակված ժամին հասնելը նախանշված վայրը:

5. Գաղտնիք չէր, որ Արցախի ամենաթույլ կողմը Շուշիի պաշտպանությունն էր: Քաղաքի զորանոցում տեղաբաշխված էր թուրքական զորամասը, թուրք բնակչությունը զինված էր, իսկ հայերն անզեն ու անպաշտպան: Ավելին՝ Շուշիի հայկական քաղաքամասի ինքնապաշտպանական մարմնի տրամադրության տակ չկար գրեթե ոչինչ: Այդ դեպքում ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով կարելի էր փրկել Շուշիի հայությանը վերահաս աղետից:

Ըստ կազմած նախագծի՝ անհարժեշտ էր չորս կողմից շրջափակել քաղաքը և թույլ չտալ, որ ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունը լրացուցիչ մարտական ուժերով չուժեղացներ քաղաքում գտնվող թուրքական զորամասը:

Այստեղ իր վճռական խոսքը պիտի ասեր Խանքենդի վրա հարձակվող գնդապետ Ջ. Մեսյանի գլխավորած զորախումբը: Շուշիի փրկության գլխավոր երաշխիքը մեծապես պայմանավորված էր այդ ավանի գրավմամբ: Եթե գնդապետ Ջ. Մեսյանը կարողանար ժամանակին գրավել Խանքենդը, ապա նրա զինապահեստներում մեծ քանակությամբ ամբարված զինամթերքն ու թնդանոթները կարելի էր գործադրել թուրքերի դեմ, և այդ պարագայում նրանք չէին հանդգնի կոտորածներ սանձազերծել քաղաքում:

6. Զուգահեռաբար գնդապետ Ջ. Մեսյանը մեկ վաշտի և Վարանդայի հրամանատարի երկու վաշտերի ուժերով պետք է գրավեին համապատասխան դիրքերն ու խոչընդոտեին, թույլ չտային, որ Հաջի Սամուլի քուրդ զինյալները Խալիֆալուի ձորով մտնեին Շուշի և օգնեին իրենց ազգական Խ. Սուլթանովին:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմամբ՝ Ա. Միքայելյանն ու Դալի Դազարն հավանություն են տվել նախագծին ու անառարկելիորեն ընդունել նախագծի առաջադրած բոլոր կետերը⁹⁶:

Ավելին, Ա. Միքայելյանը հավաստացրել է, որ «Խանքենդին գրավելուց յետոյ Ջախարը (նկատի ունի գնդապետ Մեսյանին-Հ. Գ.) մտնելու է Շուշի, այնպես որ այդքան մի մտածիր քաղաքի մասին, այլ գնա և կատարիր քո դժարին խնդիրը Դիզակում, ուր չունենք կարող ոյժ, իսկ հայդուկ Սասունցի Մանուկը լաւ կռուղ է, բայց չի կարող դեկավարել, նա կլինի քո օգնականը»⁹⁷:

Հարկ է ընդգծել, թեպետ նախագիծը վատ չէր մտածված, բայց Արցախում ծավալվող հետագա դեպքերը, հատկապես Շուշի, բոլորովին չեն կատարվում այնպես, ինչպես ներկայացված էր նախագծում:

Համաձայն ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների ու Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի որոշման՝ փոխվում է ապստամբության օրը, այժմ պետք է սկսվեր ոչ թե փետրվարի 16-ին, այլ փետրվարի 23-ին, որի մասին սուրհանդակների միջոցով անմիջապես հաղորդում են Ջանգեզուրին: Միաժամանակ Ջանգեզուրի հետ համաձայնեցնում են միսյանց հետ հաղորդակցվելու միջոցները, որի համաձայն «Խժաբերդիի մօտի սարի գլխից ամսի 22-ին ցոյց տալ հինգ մեծ կրակ, պատասխանը Կոռնիձորից ստանալ մի մեծ կրակով, դա նշան կը լինի, որ Ջանգեզուրը պատրաստ է օգնութեան գալու Դարաբաղի հինգ ապստամբ գաւառամասերին, բացի այդ նշանից, երկու-երեք օր առաջ Ջանգեզուրից գրաւոր պատասխան պիտի ստացուէր համաձայնութեան համար, իսկ մարտի 22-ի առաւօտեան Կոռնիձորի դաշտից թնդանօթի մի հարւած պիտի աւետեր միւս օրը գաղտնի ապստամբութեան պատրաստութիւնը»⁹⁸:

Համաձայնեցված բոլոր նշաններով՝ Ջանգեզուրը տալիս է իր համաձայնությունը և մարտի 23-ի առավոտյան ժամը 3-ին ապստամբությունը սկսվում է վաղօրոք սահմանված բոլոր շրջաններում: Մեծ հաջողությամբ բոլոր ճակատներում կտրում են հեռախոսային և հեռագրային թելերը, Դալի Դազարը գրավում է Ասկերանը, իսկ ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանը՝ Թարթառը, բայց չի կարողանում շարժվել դեպի Աղդամ⁹⁹:

Այդ հարցի վերաբերյալ իր հեղինակած «Зануку Карабахского Сопата» հուշագրքում ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում դեպքերի անմիջական մասնակից Ջարեհ Մելիք-Շահնազարովը:

⁹⁶ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 23-24:

⁹⁷ Նույն տեղում:

⁹⁸ Նույն տեղում. 1649, գ. 3, էջ 25-26:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

Նրա իրազեկմամբ՝ Արցախում ապստամբություն սկսելու ծրագիրն ու մարտավարության խնդիրները գինվորականները քննարկել են իրենց տանը կայացած խորհրդակցությունում: Նա այդ ժամանակ ծառայել է Արցախի բանակում, բայց հինգ օրով նրան բանակից հեռու են կանչել, և իրենց տանը կայացած խորհրդակցության ժամանակ ինքն է գրի առել, սրբագրել խորհրդակցության մասնակիցների ելույթներն ու առաջարկությունները¹⁰⁰:

Խորհրդակցության մասնակիցները ի թիվս մի շարք հարցերի, հիմնականում քննարկել են հույժ կարևոր հետևյալ խնդիրը՝ Արցախի ո՞ր շրջաններում պիտի սկսեին ապստամբությունը:

Ջարեհի հավաստմամբ՝ Հայաստանի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը պնդել է, որ ապստամբությունը հարկավոր է սկսել երեք՝ Խանքենի, Ասկերան և Ղարաբաղ-Փանծակ շրջաններում, և մարտական ուժերը պիտի տեղաբաշխել հենց այդ բնակավայրերում: Նրա գնահատմամբ՝ «...Շուշիի վրա պետք չէ հարձակում գործել, քանի որ այնտեղ թուրքերն իրենք կհանձնվեն»¹⁰¹:

Ի հակադրություն Ա.Միքայելյանի՝ Ջարեհի հայրը՝ Սամսոն Մելիք-Շահնազարովը և Ղալի Ղազարը պահանջել են նախ՝ սկսել Շուշիից, արագորեն գրավել Խանքենի, ապա նոր շարժվել Ասկերան: Նրանց փաստարկմամբ՝ եթե Արցախի մարտական ուժերը կենտրոնանան Ա. Միքայելյանի մատնանշած ուղղություններում, այդ թվում նաև Ասկերանում, ապա Շուշին միանգամայն կմնա անպաշտպան, և դրանով հրաշալի հնարավորություն կընձեռվի հակառակորդին՝ հեշտությամբ գրավել ու ամրապնդվել քաղաքում: Իսկ Շուշին իր աշխարհագրական դիրքով ունի անվիճելի գերիշխող դիրք ամբողջ Արցախի նկատմամբ:

Թեպետ խորհրդակցության մասնակիցները համառորեն փորձում են ապացուցել, որ առավել նպատակահարմար ու օգտակար կլինի, եթե Արցախի մարտական ուժերը գործեն իրենց առաջարկած մարտավարությամբ, սակայն ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը մնում է անդդրվելի:

Այս հացում ավելի քան տարօրինակ է Ա. Միքայելյանի դիրքորոշումը, չէ որ նա օրեր առաջ ընդունել էր Հովակ Ստեփանյանի ներկայացրած մարտավարության նախագիծն ու նրանում տեղ գտած Շուշիի ազատագրմանը վերաբերող միջոցառումների պահանջները:

Անկարող լինելով կոտրել Արսեն Միքայելյանի համառությունը՝ Ղալի Ղազարը պատասխանում է. «Ձեր հրամանը ես կկատարեմ, և կվերցնեմ Ասկերանը, բայց իմացեք, որ Շուշին այդ ժամանակ կմնա անպաշտպան, և թուրքերը կգրավեն քաղաքը: Նրանց նույնիսկ հարկ չի լինի կռվով վերցնել քաղաքը: Դրա համար անգամ բավարար կլինի միայն հրդեհելը, հիշեցե՛ք իմ խոսքերը...»¹⁰²:

Եթե հիմք ընդունենք Արսեն Միքայելյանի գործունեությունը բնութագրող սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած տվյալները, ապա պիտի շեշտել, որ ավելի քան տարօրինակ է ու նաև պարսավելի ՀՀ կառավարության ներկայացուցչի պահվածքն ու գործելակերպը: Վճռվում էր Արցախի ճակատագիրը և այդ բախտորոշ պահին ինչպե՞ս կարելի էր շրջանցել տեղացի գործիչների, անգամ Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի անդամների կարծիքը՝ ու միայնակ կայացնել կարևորագույն նշանակություն ունեցող վճիռներ, որոնք կարող էին պատճառ դառնալ անկանխատեսելի ու անշրջելի ողբերգության:

ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչների որոշմամբ՝ փոխվում է ապստամբության օրը, այժմ պետք է սկսվեր ոչ թե փետրվարի 16-ին, այլ փետրվարի 23-ին, որի մասին սուրհանդակների միջոցով անմիջապես հաղորդում են Ջանգեզուրին:

Համաձայնեցված բոլոր նշաններով՝ Ջանգեզուրը տալիս է իր համաձայնությունը և մարտի 23-ի առավոտյան ժամը 3-ին ապստամբությունը սկսվում է վաղօրոք սահմանված բոլոր շրջաններում: Մեծ հաջողությամբ բոլոր ճակատներում կտրում են հեռախոսային և հեռագրային թելերը, Ղալի Ղազարը գրավում է Ասկերանը, իսկ ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանը՝ Թարթառը, բայց չի կարողանում շարժվել դեպի Աղդամ¹⁰³:

Նույն օրը՝ 1920 թ. մարտի 23-ին, ուժեղ կռիվներ են սկսվում Արցախի հարավային և արևելյան սահմանի ամբողջ երկարությամբ՝ Դիզակից մինչև Գյուլիստան, առանձնապես կատաղի մարտեր են ծավալվում Ասկերանի ճակատում: Ասկերանի ուղղությունը զուտ մարտավարական առումով կարևորագույն նշանակություն ուներ և՛ աղբյուրական, և՛ հայկական կողմի համար: Շուշիում գտնվում էր թուրքական զորանոցը, որտեղ տեղաբաշխված էին ավելի քան վեց հարյուր թուրք զինվորներ, բացի դրանից՝ թուրքական թա-

¹⁰⁰ Տե՛ս Запе Мелик-Шахназаров, «Записки Карабахского Солдата», Мвсква, 1995, ст. 52:

¹⁰¹ Նույն տեղում:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 53:

¹⁰³ Տե՛ս ՀՀ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 25-26:

դամասը նույնպես զինված և կազմակերպված էր: Եթե քաղաքում բռնկվեին կռիվները, ապա որևէ կասկած չիմել չէր կարող, որ թուրք զինված ամբոխը կմիանար կանոնավոր զորքին ու կհարձակվեր հայկական քաղաքամասի վրա: Կարելի է ասել, որ Շուշիում տնօրինում էր թուրքական կողմը: Դեպի քաղաք ձգվող հիմնական ուղին անցնում էր Ասկերանով: Գրավել Ասկերանը, նշանակում էր փակել Շուշի տանող մայրուղին ու ավելի ապահովել ու ամրապնդել Շուշին հայերի հնարավոր հարձակումից:

Հայկական կողմի համար պաշտպանել Ասկերանը, հավասարազոր էր փակել դեպի Շուշի տանող ուղին և նախադրյալներ ստեղծել շրջափակելու ու ազատագրելու քաղաքը:

Թուրք հրամանատարությունն առանձնահատուկ կարևորություն տալով Ասկերանի ուղղությամբ՝ Ադրհամում կենտրոնացնում է զգալի քանակությամբ ադրբեջանական կանոնավոր ռազմական զորամասեր և բազմաթիվ թուրք ու քուրդ անկանոն ուժեր, այսպես կոչված «կամավորական» խմբեր, որոնք կռիվները սկսվելու դեպքում 15 կմ ձգվող ճակատով սկսած Վարազաբույնից մինչև Քարազուխ, պիտի հարձակվեին Ասկերանի վրա¹⁰⁴:

Կռիվները սկզբնական շրջանում Ասկերանի ճակատում, ինչպես արդեն նշվել է, հայ մարտական ուժերը Դալի Դազարի հրամանատարությամբ մարտի 23-ին սրընթաց գրոհով գրավում են Ասկերանը: Թշնամին, մարտադաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանված և վիրավոր զինվորներ ու զգալի քանակությամբ զենք և զինամթերք, դիմում է փախուստի¹⁰⁵:

1920 թ. մարտի 23-ին, երբ Դալի Դազարի գլխավորած մարտական ուժերը գրավում են Ասկերանը, այդ նույն ժամանակ հայկական մեկ այլ, թվականով ավելի թույլ մարտախմբեր փորձում են շրջապատել Շուշիի և Խանքենդի (ներկայիս Ստեփանակերտ, նախկինում՝ Վարարակն) թուրքական զորանոցները, որտեղ գտնվող զինվորները թվաքանակով զգալիորեն գերազանցում էին իրենց շրջապատելու փորձ անող հայ մարտիկներին¹⁰⁶:

Արցախի մարտական ուժերի գործողությունների ուսումնասիրությունը միանշանակորեն մատնանշում է, որ դրանք, հատկապես Շուշիում, ձեռնարկվել են ոչ այնքան կազմակերպված ու փոխհամաձայնեցված և տեղիք տվել մեծ ողբերգության ու զոհերի: Նույն օրը, երբ հայ մարտական ուժերը մուտք են գործում Ասկերան, տեղի է ունենում Շուշիի ողբերգությունը:

Ե. Իշխանյանի հավաստմամբ՝ Շուշիի հայ բնակչության կոտորածը կատարվել է հայ մարտախմբերից մեկի չկշռադատված և անմիտ ինքնագործողության հետևանքով: Մարտի 22-ին երեսունհինգ զինյալներ Բագրատ Միքայելյանի գլխավորությամբ Երևանյան դռներից ներս են մտնում քաղաք և առանց շուշեցիներին դուրս-ինչ տեղյակ պահելու՝ աննկատ մտնենում և շրջապատում են թուրք զինվորների զորանոցը և համազարկեր տեղալով՝ պահանջում այնտեղ գտնվող ավելի քան 600 զինվորներին դուրս գալ ու հանձնվել:

Բնական է, որ 600 զինվորներ հենց այնպես, առանց դիմադրության չէին կատարելու իրենց ներկայացրած՝ հանձնվելու պահանջը: Այստեղ էլ կատարվում է ամենասարսափելին ու ամենաողբերգականը. վեց հարյուր թուրք զինվորներ արագորեն դուրս են գալիս զորանոցից, հրացանազարկ անում և փախուստի մատնում իրենց շրջապատողներին և հարձակվում Շուշիի հայ բնակչության վրա¹⁰⁷:

Բագրատ Միքայելյանի գլխավորած մարտախմբի չկշռադատված, անմիտ գործողության հետևանքով, թուրք ջարդարարների զոհն են դառնում Շուշիի հազարավոր հայ բնակիչներ: Բացի հազարավոր մարդկային զոհերից, արցախահայությունը ունենում է հսկայական նյութական կորուստներ, որի ընդհանուր գումարը հասնում է հարյուրավոր միլիոն ռուբլու»¹⁰⁸:

Շուշիի կոտորածը իրենց կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրում անդրադառնում են նաև գնդապետ Վեբ-իլովն ու գնդապետ Պրիմատովը՝ նշելով. «Մարտի 22-ին ապստամբները գրավել են Ասկերանի բերդը և շրջափակել են Խանքենդն ու Շուշին:

Թաթարները պատասխանել են Շուշիի գլխովին կոտորածով (մարտի 22-ին սպանվել է 8000 մարդ) և Զանգեզուրի վրա ձեռնարկած ընդհանուր հարձակումով...»¹⁰⁹:

¹⁰⁴ Տե՛ս Թունյան Դ., նշվ. աշխ., էջ 281:

¹⁰⁵ Ասկերանի կռիվների մասին տե՛ս Դամիլետ Գեւորգյան, ԳՅ կառավարության մարտավարությունը Սյունիքում եւ Արցախում 1918-1920 թթ., Երևան, 2018, էջ 788-795:

¹⁰⁶ ՀԱԱ, ֆ. 120, ց. 1, գ. 563, ք. 173:

¹⁰⁷ Տե՛ս Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 612:

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), ք. 179:

Ըստ Արցախի Ինքնապաշտպանական մարմնի անդամ, Դիզակի ճակատի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի վկայության՝ Շուշի մեծ ողբերգության պատճառը Խանքենիում նախօրեին տեղի ունեցած դեպքերն էին: Խանքենի, որտեղ գտնվել են զենքի պահեստներն ու թնդանոթները, համարվել է Արցախի ապստամբության կենտրոնական ճակատը, որի հրամանատարությունը հանձնարարված էր գնդապետ Մեսյանին: Նրա գլխավորությամբ մարտական ուժերը պիտի հարձակվեին Խանքենի վրա, գրավեին այնտեղ ամբարված զենքն ու զինամթերքը, թնդանոթները, ապա առաջանային դեպի Շուշի և պաշտպանեին քաղաքը հակառակորդի հնարավոր հարձակումներից: Սակայն դեպքերը զարգանում են վատթարագույն ուղղվածությամբ: Այն մարտական խումբը, որը մտնում է Խանքենի, ինչ-ինչ պատճառներով առաջնորդում է ոչ թե անձամբ գնդապետ Մեսյանը, այլ Ալեքսան դային ու սպա Լալայանը, որոնք հաջողությամբ գրավում են ավանը, բայց չեն կարողանում իրենց ձեռքում պահել: Ալեքսան դային անձնատուր եղած թուրք զինվորների վրա կրակ է բացում, իսկ թուրք զինվորներից մի քանիսը, զենքի դիմելով, սպանում են նրան, ապա և սպա Լալայանին: Առաջնորդների կորուստը վճռական ազդեցություն է գործում: Արցախցի մարտիկները, խուճապի մատնվելով, լքում են մարտադաշտն ու դիմում փախուստի¹¹⁰:

«...Ստեփանյանի գնահատմամբ՝ «...այս դժբախտությունը պատճառ է դառնում Շուշի մեծ տրագետիային, քանի որ Խանքենտու առատ ռազմամթերքը մնում է թշնամու ձեռքում, ինչպես և դաշտային թնդանոթները... ամենամեծ անյաջողությունը հենց այդտեղ պատահեց: Միս կողմից դրսից մեծ յաջողությամբ Շուշի մտած վարատար Ներսէս Ազբէկեանը փոխանակ անմիջապէս գրաւելու զօրանոցը, բարձրանում է Ռիզին Բախչա կոչւած վայրը և այնտեղից յիմարաբար համազարկեր տեղում քնած ասկեարների վրայ, որոնք զարթնելով դիմում են ինքնապաշտպանութեան, ապա և զնդացիրներից կրակ բաց անելով՝ զինւած հայերին փախուստի են մատնում: Գիւղացի առաջնորդները և զինուորները հեշտութեամբ նահանջում են՝ չմտածելով, թէ ինչ հանցաւոր քայլ են անում...»

Շուշում, երբ թուրքերը հաստատ լուր են առնում Խանքենտու դեպքի մասին, իսկ քաղաք մտած հայ ոյժերի անշնորք գործողութիւնն էլ ատելի է երես տալիս նրանց, սկսում են կրակել տները, թալանել և կոտորել հայ բնակչութեանը: Հայ քաղաքացիների մեծամասնությունը ահաբեկւած թողնում է քաղաքը և նահանջող ոյժերի հետ մտնում գաւառ: Շուշում մնում են 3-4 հազար հայեր՝ Ռուբէն Շահնազարեանի յորտորներով: Դրանց մեծ մասը կոտորում են և բռնաբարում: Սպանւում է և թեմի առաջնորդը...»¹¹¹:

Ըստ Արբեջանի զինվորական նախարարության տեղեկագրում տեղ գտած՝ Ջանգեզուրում ու Արցախում կատարվող դեպքերին առնչվող տեղեկությունների. «Մարտի 22-ին ապստամբները գրավել են Ասկերանը և շրջապատել Շուշիի և Խանքենի թաթարական կայազորները:

Շուշիում թաթարները պատասխանել են անխտիր կոտորածներով (մարտի 22-ին սպանվել է 8000 մարդ) և Ջանգեզուրի վրա ձեռնարկած ընդհանուր հարձակումով...»¹¹²:

Շուշիի կործանումը, կարելի է փաստել, ծանրագույն ու անփոխարինելի կորուստ է Արցախի համար: Գերասիմ Բալայանի և Ջախար Յոյանի կազմած տեղեկագրի գնահատմամբ՝ Արցախը «...Որպեսզի պարզ լինի, թէ Շուշի քաղաքի ավերումով ինչ վնաս է կրում տեղական հայությունը, բաւական է ասել, որ Շուշին հանդիսանում է միակ կուլտուր-կրթական կենտրոնը թէ Դարաբաղի և թէ Ջանգեզուրի հայութեան համար իր միջնակարգ դպրոցներով, գրադարաններով և հասարակական այլ և այլ կազմակերպություններով, ուր մօտ 100 տարւայ ընթացքում շատ սերունդներ էր կրթել: Շուշին միակ շաղկապն էր 300.000 հայ բնակչութեան, և ներկայումս երբ չկայ այդ քաղաքը, չկայ ուրեմն նաև կրթական կենտրոն ահագին բնակչութեան համար, չկայ մարմնի սիրտը, չկայ Դարաբաղին և Ջանգեզուրին մտաւոր կեանքի մատակարարողը:

Դարաբաղին հասցրած հարվածը խիստ անգութ էր և անփոխարինելի...»¹¹³:

Արցախում տեղի ունեցած դեպքի ուսումնասիրությունն աներկբա հավաստում է, որ Արցախի ռամական ուժերի հրամանատարությունը մարտական գործողությունների ընթացքը ծրագրելիս՝ զուտ մարտավարական առումով թույլ էին տվել էական ու չկշռադատված սխալներ և վրիպումներ:

Այս առով բազմիցս ճիշտ է ու ուշագրավ է Դրոյի տված գնահատականը:

¹¹⁰ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ14, 14 բ:
¹¹¹ Նույն տեղում:
¹¹² Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 416:
¹¹³ ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, էջ 3:

«Դրո՞ն, գրո՞ւմ է Ա. Կիսիբեկյանը,- խիստ ջղայնացավ ու խիստ կարմրելով, ձեռքը մեկնելով դեպի Արսեն Հովհաննիսյանը (նկատի ունի ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանին -Հ.Գ.)՝ ասաց.

- Դուք բոլորդ՝ փոքրից մինչև մեծը, երեխաներ եք, ուրիշ ոչինչ: Ի՞նչ եք մտածել, որ մտել եք Ասկերանի փոսի մեջ, և անուշադրության մատնելով՝ Շուշին թողել անտեր ու անտիրակալ: Մի՞թե դուք այդքանը չեք հասկանում, որ Շուշին ում ձեռքին է գտնվում, նա էլ Ղարաբաղի տերն է...

-Դուք ձեր բոլոր ուժերը պետք է կենտրոնացնե՞իք հենց Շուշվա վրա և այնտեղ մաքրե՞իք թշնամուց, ուրից հետո թշնամին Ղարաբաղի որևէ կետում չէր կարող կանգնել»¹¹⁴:

Ջավելշտայի է, երբ այն պահին այրվում է Շուշի հայկական թաղամասը կատարված դեպքերից անտեղյակ՝ Արսեն Միքայելյանը նամակով Խ. Մելքունյանին հայտնում է, որ «...յաջողութիւնները մեր կողմն են. Ասկերանը, Խանքենտին մեր ձեռքին է և մեր թնդանօթների հրանոթից Շուշու թուրքական թաղը այրում է:

Միւս օրը Սղնախի ճակատից եկողները պատմեցին, որ Շուշու հայկական թաղն է այրուում: Անմիջապէս մի սուրհանդակ եմ ուղարկում Սարուշէն և երկտողով հայտնում Ա. Միքայելեանին մանրամասն տեղեկութիւններ»¹¹⁵:

Շուշիի ողբերգական դեպքերի մասին պատմում է նաև Ջարեհ Շահնազարովը, որը միակն է Շուշիի սպանդի փրկվածներից, որի վկայությունից պարզվում է, որ քաղաքում տեղի ունեցած կոտորածի ժամանակ, ճիշտ է ոչ մեծ ընդգրկումով, բայց, այնուամենայնիվ, ինքնապաշտպանական մարտեր եղել են:

Ըստ Ջարեհի պատմածի՝ 1920 թ. մարտի 13-ին իրենց գումարտակի հրամանատար շտաբս-կապիտան Գարեգինը իրեն թույլատրում է գորամասից մեկնել տուն՝ Շուշի՝ տեսակցելու հիվանդ հորը՝ Սամսոն Շահնազարյանին: Մարտի 17-ին մահճակալին զամված Սամսոնը կանչում է որդուն՝ Ջարեհին, և պատվիրում իր մոտ հրավիրել իրենց հարևանին՝ երաժիշտ Արտաշեսին՝ կլարնետով: Գալիս է երաժիշտը: Մահամերձ հայրը խնդրում է, որ նա նվագի «Դէ Յաման»: Արտաշեսը նվագում է, և այդ պահին երաժշտությունը լսելիս փոքր-ինչ պայծառանում է հիվանդի դեմքը, բայց դա ընդամենը վայրկյաններ էին: «Դէ Յամանի» հնչյունները լսելիս Սամսոն Շահնազարյանը կնքում է իր մահկանացուն¹¹⁶:

Շուշի կոտորածի նախօրեին Ջարեհը փողոցում հանդիպում է թուրքական զորամասի զինվորներին ու նրանց առաջնորդին:

Ջարեհի բնութագրմամբ՝ «խոսքով Բեկ-Սուլթանով, այդպես էին անվանում այդ սարսափելի դաժան մարդուն, հայերի երդվյալ թշնամուն, որը Անդրկովկասի մուսուլմանների առաջնորդներից մեկն էր: Սուլթանովը պատասխանատու է թուրք-մուսուլմանների կողմից բռնազավթած Արցախի բնակավայրերում իրականացրած հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների համար: Այդ նա էր, որի հրամանով կոտորեցին ծերերին, կանանց ու երեխաներին»¹¹⁷:

Արցախի մարտական ուժերը գտնվում էին մարտական դիրքերում: Այն պահին, երբ Շուշիում սկսվում է հայ բնակչության կոտորածը, քաղաքում եղել են շատ քիչ թվով հայ զինվորներ:

Մարտի 23-ի առավոտյան ուժեղ հրացանածգությունն է սկսվում քաղաքի ամբողջ երկու սահմաններում՝ հայկական և թուրքական: Միաժամանակ բռնկվում է հրդեհը: Թուրքերը, տեսնելով, որ հայերը ցույց չեն տալիս կազմակերպված դիմադրություն, սկսում են հրդեհել տները, իսկ քամին, ի դժբախտություն հայ բնակչության, այդ պահին փչում էր դեպի հայկական քաղաքամասի ուղղությամբ: Չնայած՝ հայերի բնակարանները քարաշեն էին, բայց կրակի բոցերով արագորեն բռնկվում են տների փայտյա ձեղնահարկերն ու հրդեհը տարածվում է հայկական ողջ թաղամասով: Հրդեհի բոցերից ազատվելու համար բնակիչները դուրս են գալիս տներից ու թափվում փողոցները:

Ճիշտ է՝ քաղաքում հայ զինվորների քանակը սահմանափակ էր, բայց կային 4-6 մարտիկներից բաղկացած մի քանի մարտական խմբեր, որոնք կարող էին դիմել կազմակերպված ինքնապաշտպանության, բայց, դժբախտաբար, քաղաքում չեն եղել փորձառու զինվորականներ, որոնք միավորեին ու առաջնորդեին մարտական խմբերն ու կազմակերպեին բնակչության պաշտպանությունը: Այդ պատճառով մարտախմբերը դուրս են եկել տներից ու գործել են միմյանցից անջատ, չփոխկապակցված ու չհամաձայնեցված:

¹¹⁴ Կիսիբեկյան Ա., , Գ2վ., աշխ., էջ 503-504:

¹¹⁵ Նույն տեղում,թծ. 1649, գ. 3, էջ 30:

¹¹⁶ Տե՛ս Заре Мелик-Шахназаров, Գ2վ. աշխ., էջ 40:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 41:

Այդ, այս խոսու՞մ փաստն ավելի քան բավարար է պնդելու, որ Արցախի ապստամբության կազմակերպիչների տեսադաշտից դուրս է մնացել ամենակարևորը՝ ողջ Արցախի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող կենտրոնի՝ Շուշիի ձակառազիւնն ու քաղաքի հայ բնակչության պաշտպանության ու անվտանգության ապահովման խնդիրը:

Ձարեհենց 6 մարտիկներից կազմված խումբն աննկատ դուրս է գալիս այրվող տնից ու արագ տեղաշարժերով և օգտվելով հրդեհի հետևանքով առաջացած ծխածածկույթից՝ կարողանում է մի դիրքից տեղափոխվել մեկ այլ դիրքեր ու առաջ շարժվելու ընթացքում դիպուկ կրակոցներով գնդակահարում իրենց հանդիպած թուրք զինվորներին, որոնք այդ պահին տարված էին ոչ միայն խուճապի ու սարսափի մատնված հայերի գնդակահարությամբ, այլև ավարառությամբ, հայի ունեցվածքի թալանով¹¹⁸:

Բարեբախտաբար, մարտախմբի մարտիկները զինված էին հեռահար մոսիներով և ունեցել են մեծ քանակությամբ զինամթերք, որը նրանց հնարավորություն է ընձեռում անընդմեջ կրակ տեղալով իրենց հանդիպած հակառակորդի վրա՝ առաջ շարժվել:

Նույն օրը՝ երեկոյան, անընդմեջ կռիվներ մղելով՝ մարտախումբը հասնում է քաղաքի մեծահարուստներից մեկի տանը, որտեղ հանդիպում են այնտեղ հավաքված տարբեր սեռի ու տարիքի 500-600 փախստական հայերի, որոնց այդ տեղում կանգնեցրել էր քաղաքի նախկին քաղաքագլուխ Գիգի աղան՝ խոստանալով փրկել նրանց կյանքն ու ապահովել անվտանգությունը:

Ձարեհի խմբի անդամները դիմել են փախստականներին ու հորդորել, որ չլսեն ու չհավատան Գիգի աղայի տված կեղծ խոստումներին: Գիգի աղան իր հերթի դիմում է փախստականներին և գլխից հանելով փափախը՝ հարվածում է գետնին ու հավատացնում, որ նրանց հետ ոչ մի վատ բան չի պատահելու, եթե մնան քաղաքում, այլապես նրանք կենթարկվեն անխուսափելի կոտորածի: Փախստականները երկընտրանքի մեջ էին՝ ի՞նչ պիտի անեին, ու՞մ լսեին:

«Լյդժամ մեր ընկերները,-գրում է Ձարեհը,- դիմում են երիտասարդությանը. «Տղաներ, ով ուզում է մահից փրկվել, եկեք մեզ հետ»: Իսկ ես ասացի նախկին քաղաքագլխին. «Գիգի աղա, դուք կործանել եք ձեր որդուն, ինքը խուսափել ես դաշնակցական գնդակից, իսկ այժմ ուզում եք կործանել հարյուրավոր անմեղ մարդկանց: Դու ինքը կենդանի կմնաս, բայց նրանք ոչխարի պես կմորթվեն: Եվ ավելացրի բարձրաձայն, որպեսզի բոլորը լսեն. «Ես ձեզ եմ հարցնում, եղել է այնպես, որ ինչ-որ հայ, որը ընկել է թուրքի կամ մուսուլմանի ձեռքը, փրկվել է նրանց յաթաղանից»»¹¹⁹:

Դժբախտաբար, հավաքվածներից քչերն են հետևում Ձարեհենց խմբին ու փրկվում, իսկ մեծ մասը հավատացել է Գիգի աղայի խոստումներին ու մնացել քաղաքում: Հետագայում պարզվում է, որ նրանցից շատ քչերին է հաջողվել փրկվել, իսկ մեծամասնությանը կոտորել են ոչ միայն զինվորները, այլև քաղաքի թուրք բնակիչները, որոնք մեծ հաճույքով շրջում էին հայկական քաղաքամասում և այրված տներից ու մոխրակույտների մեջից հավաքում հրդեհի ձիթաններից փրկված հայի ունեցվածքը:

«Խորտակված տրամադրությամբ,-Շուշիի ողբերգության պատմությունը եզրափակում է Ձարեհը,- մենք իջանք Շուշիի մերձակայքում գտնվող հայկական գյուղի ուղղությամբ: Քաղաքը քանդված և հրդեհված՝ փռված էր մեր ոտքերի տակ: Մի քանի թաղամասեր դեռևս այրվում էին և հսկայական հրդեհի ծուխը մի քանի կիլոմետր տրամագծով ծածկել էր քաղաքի շրջակայքը:

Ժամանակ առ ժամանակ ներքևում լսվում էին կրակոցներ և անհասկանալի աղմուկ...»¹²⁰:

Ինչպիսի՞ն է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության գնահատականը Շուշիի ողբերգության և ընդհանրապես Արցախում տեղի ունեցող դեպքերի նկատմամբ:

«Հ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ մարտի 22-ին Շուշիում բռնկված ապստամբության սկզբնական շրջանում հաջողությունը ուղեկցել է հայկական կողմին, ու այդ պատճառով Ադրբեջանի վարչապետ, արտաքին գործերի նախարարը բողոքի նամակ է հղում ՀՀ կառավարությանը: Ի պատասխան Ադրբեջանի ներկայացրած բողոքին՝ Ալ. Խատիսյանը տվել է խուսափողական պատասխան՝ հայտնելով, որ իր գլխավորած կառավարությունը որևէ մասնակցություն չունի ապստամբության բռնկման գործում:

Քանի որ ապստամբությունը Արցախում զարգանում է արցախահայության համար վատթարագույն ուղղվածությամբ՝ հետևաբար փոխվում է նաև ՀՀ կառավարության դիրքորոշումն ու կեցվածքը:

«...Ղարաբաղը,- շարունակում է Հայաստանի վարչապետ Ալ. Խատիսյանը,- կայր էր սարսափելի օրեր: Ապստամբությունը ձախողվեցաւ, սկսան ձնշումները: Ապրիլի 6-ին գերագոյն կոմիսարներ՝ տը Մար-

¹¹⁸ Նույն տեղում:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 48:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 51:

տէլ, Գաբա ու Ուորտորոպ (ֆրանսիական, իտալական և անգլիական) ուղարկեցին յանձնաժողով Շուշի և հրաւիրեցին խաղաղութեան խորհրդաժողով Թիֆլիսի մէջ:

... 13-ին ստորագրուեցաւ արձանագրութիւն՝ բոլոր վիճելի հարցերը խաղաղութեամբ լուծելու համաձայնութեան մասին»¹²¹:

Ս. Վրացյանի հավաստմամբ՝ Արցախում բռնկված ապստամբությունը և Շուշիի հայ բնակչության կոտորածի լուրը ցնցող տպավորություն է գործել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Թիֆլիսում, ուր գտնվում էին հաղթող տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցչությունները:

«Մարտի 27-ին, -գրում է Ս. Վրացյանը, -Ղարաբաղի Հայրենակցական Միութեան ներկայացուցիչներ Գ. Բալայեանը և Լէօն մի յուշագիր ներկայացրեցին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Յունաստանի ներկայացուցիչներին, գնդ. Հասկելին, Հայաստանի վարչապետին և Վրաստանի կառավարութեան՝ խնդրելով նրանց միջնորդութիւնը Ղարաբաղի հարցում: Նրանք պահանջում էին՝ անմիջապէս հեռացնել ադրբեջանական զօրամասերը, բանալ ճանապարհները և յարգել օգոստ. 22-ի համաձայնութիւնը»¹²²:

Նույն օրը Արցախում բռնկված կռիվները դադարեցնելու խնդրանքով՝ դաշնակիցների ներկայացուցիչների միջնորդությանն է դիմում նաև Վրաստանի վարչապետ Ժորժանիան:

¹²¹ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 198:

¹²² Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 374: